
3. Україна в роки окупації

*Українська земля як німецький
“лебенсraum”
(життєвий простір)*

Дослідження з історії Другої світової війни у питанні про політику гітлерівської Німеччини на окупованих територіях мають один спільний недолік: площинне, одномірне бачення. Дослідники відштовхуються від кінцевого результату – Нюрнберзького процесу, і не помічають еволюції, яку пройшли в поглядах і діях главарі Третього рейху на шляху до свого фіналу.

Цей недолік накладається на інший: емоційний підхід до А.Гітлера та його найближчого оточення. Такий підхід заважає побачити в цих виродках роду людського видатні за всіма параметрами і критеріями постаті. Адже главарі “тисячолітнього рейху” спромоглися знищити Веймарську республіку, причому, на відміну від комуністів, не “залізом і кров’ю”, а за допомогою самого німецького народу. Їм вдалося зомбувати народ, який дав світовій цивілізації багатьох геніїв.

Отже, треба вивчати в динаміці політику Третього рейху щодо народів, які опинилися в гітлерівських лабетах. Тоді ми зрозуміємо мотиви дій тих політичних сил у середовищі пригноблених народів, які зробили спробу опертися на нацистів у вирішенні власних проблем.

Зовнішньополітична програма націонал-соціалізму була викладена А.Гітлером в 1925 р., коли з’явилася його книга “Майн кампф” (“Моя боротьба”). “Ми, націонал-соціалісти, свідомо підбиваємо ризику під зовнішньополітичним курсом довоєнного часу, - писав тоді Гітлер. – Ми відновлюємо рух у тому напрямі, в якому він був призупинений шість століть тому назад. Ми припиняємо віковий німецький рух на Південь і Захід Європи і звертаємо свій погляд на землі Сходу. Ми, нарешті, кінчаємо з колоніальною і торговельною політикою довоєнних років і переходимо до територіальної політики майбутнього. І якщо ми сьогодні говоримо про нові землі в Європі, то думаємо, у першу чергу, тільки про Росію і підвладні їй окраїнні держави”¹.

Теоретичному обґрунтуванню руху на Схід (“Дранг нах Остен”) були присвячені книги нацистського ідеолога Альфреда Розенберга “Майбутній шлях німецької зовнішньої політики” (1927) і “Міф ХХ століття” (1928). Чудовий знавець російських реалій (походив з прибалтійських німців), Розенберг знав: у боротьбі з Росією треба опертися на пригноблені нею народи. У першій з названих книг він заявляв: “Німеччина повинна залишати відкритою можливість союзу з Києвом”².

Зрозуміло, що Розенберг бажав використати український та інші національно-визвольні рухи, а потім знищити “підвладні Росії окраїнні держави”. Головна книга нацистів “Майн кампф” була пронизана його власними ідеями. Але удаване співчуття пригнобленим народам привертало до німецьких націоналістів і, зокрема, націонал-соціалістів погляди керівників тих політичних сил, які розраховували в своїй боротьбі на допомогу Німеччини у боротьбі з Росією.

В архіві Розенберга, який досліджував проф.В.Косик, є пам’ятка-меморандум, датована 2 квітня 1941 р. Розенберг передбачав швидкий розгром Радянського Союзу і пропонував поділити його на такі національні або географічні одиниці:

- Велика Росія з Москвою як центром;
- Білорусія з Мінськом або Смоленськом як столицею;

-
- Естонія, Латвія і Литва;
 - Україна і Крим з Києвом як центром;
 - район Дону з Ростовом як столицею;
 - район Кавказу;
 - Середня Азія, або російський Туркестан.

Поділ на сім національних або географічних одиниць мав послабити імперський центр і забезпечити Німеччині поставки з них трудових і матеріальних ресурсів для продовження війни з країнами Заходу. На післявоєнний період Розенберг прогнозував необхідність постійної підтримки Німеччиною новоутворених держав-сателітів з метою їх протиставлення урізаній в своїх кордонах Великої Росії. Особливі надії покладалися на Україну. Розенберг справедливо зауважував: “Після панування татар Київ протягом тривалого часу протистояв Москві. Його національне життя, на противагу того, що говорить московська історія, чиї версії поширилися і в Європі, було засноване на досить міцній традиції”. Виходячи з цього, він робив такий висновок: “Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи у поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході”³.

Хоча пріоритет у визначенні поділу території СРСР належав Розенбергу, його учень Гітлер першим озвучив ці ідеї. Записи генерала Гальдера за липень 1940 р. передають думки фюрера про держави, з якими його Німеччина бажала мати справу у майбутньому: “Українська держава, Федерація балтійських держав, Білорусь, Фінляндія”⁴. Однак ні Гітлер, ні Розенберг не розглядали майбутні (крім вже існуючої Фінляндії) держави як незалежні. Це мали бути квазідержавні утворення, для яких нацистські главарі уже підібрали термінологічне визначення – рейхскомісаріати.

За розпорядженням Гітлера від 3 березня 1941 р. населення рейхскомісаріатів підлягало безпосередньому підпорядкуванню рейхсфюрера СС Г. Гімmlера. В адресованій Гітлеру доповідній записці Гімmlер запевняв, що населення підкореного Радянського Союзу буде перетворене на “резервуар робочої сили, позбавленої власного керівництва і здатної щорічно постачати Німеччину необхідною кількістю сезонних робітників”⁵.

Відповідно до одержаних установок начальник штабу Верховного головнокомандування вермахту (ОКВ) В. Кейтель 13 березня 1941 р. підписав директиви про характер режиму в окупованих у майбутньому місцевостях Радянського Союзу. В директивах вказувалося: “Російська територія, окупована в ході військових операцій, повинна, як тільки це дозволить розгортання боїв, перетворитись, згідно зі спеціальними інструкціями, у держави, наділені своїм власним урядом”. Характер держав вичерпною мірою окреслювався в наступних пунктах директиви. Вказувалося, зокрема, на таке: “Кожний новий окупований район, що існуватиме поза зоною бойових дій, отримає власну політичну адміністрацію. Поділ буде відтак здійснений за національним принципом і згідно демаркаційних ліній груп армій, у районах Півночі (Балтійські республіки), Центру (Білорусь) і Півдня (Україна). У цих районах політична адміністрація буде в руках рейхскомісарів, які отримуватимуть інструкції від фюрера”. Фюрер як головнокомандуючий вермахту, брав на себе такі завдання:

-
- експлуатацію рейхскомісаріатів і охорону їх економічних ресурсів для потреб німецької економіки;
 - експлуатацію рейхскомісаріатів для забезпечення продовольством військ згідно з потребами ОКХ (верховного командування сухопутних військ – авт.);
 - військову охорону всієї території⁶.

Виконуючи доручення Гітлера, Розенберг у квітні-травні 1941 р. підготував загальну інструкцію для всіх рейхскомісарів східних територій і окремі інструкції для кожного рейхскомісаріату. Німецький педантизм нацистів проявлявся не тільки у детальній проробці плану воєнного розгрому СРСР (“Барбаросса”), але й у завчасному опрацюванні устрою територій, які підлягали окупації.

Результати цієї роботи, здійсненої разом з генералами ОКВ, Розенберг оприлюднив 20 червня 1941 р. на нараді у вузькому колі державних керівників. На відміну від попередніх планів, європейська частина СРСР мала бути поділена на чотири великих рейхскомісаріати: Балтенланд (протекторат), Україну (національну державу), Кавказ (федеративну державу) і Росію. Україна мала зайняти удвоє більшу територію, ніж УРСР у складі СРСР, з населенням до 60 млн. осіб. Мета Німеччини щодо України, зауважував Розенберг, повинна узгоджуватися з прагненням українців до свободи, але було б передчасно казати, коли і як буде створена Українська держава⁷.

Проф. В.Косик уперше запровадив до наукового обігу плани майбутнього міністра у справах окупованих територій на Сході (Розенберг став міністром у липні 1941 р., як тільки з’явилася окупована територія). Ми зупинилися досить детально на цих планах, щоб показати подальшу еволюцію поглядів проводирів Третього рейху. До нападу на СРСР вони висловлювали певну готовність до співробітництва з населенням національних республік СРСР, щоб забезпечити стабільність запроваджуваного “нового порядку”. Було б краще домогтися співпраці з 40 мільйонами українців, ніж приставити до кожного українського селянина по солдату, - зауважував Розенберг⁸.

Після перших приголомшливих успіхів у війні з СРСР Гітлер та його оточення почали розробляти інші плани, в яких для населення окупованих територій вже майже не залишалося місця. Воно заважало будівництву Великої Німеччини, а тому мало бути знищене або максимально урізане в своїй чисельності.

Через три тижні після вторгнення, 16 липня 1941 р. Гітлер скликав нараду функціонерів, які мали відношення до територій на Сході (Розенберг, Кейтель, Герінг, Ламмерс, Борман) і поставив на обговорення свої пропозиції щодо їх “освоєння”. Він заявив, що ніколи не покине цих територій, але вимагав тримати плани “остаточного врегулювання” у таємниці: не варто передчасно і даремно наживати собі ворогів. “Остаточне врегулювання” він розглядав, як приєднання до Німеччини територій, частково або повністю очищених від населення. В різних місцях протоколу цього засідання думки фюрера викладалися з різночитаннями. Зокрема, в одному місці вказувалося: “Крим повинен бути звільнений від усіх чужоземців і заселений німцями. Також староавстрійська Галичина стане територією Рейху”. В іншому місці протоколу зазначалося: “Крим разом із тилом (територія на північ від Криму) повинен стати територією Рейху”. Між Кримом і Галичиною знаходилася Південна і Правобережна Україна. Виходить, що вона теж повинна була увійти у Велику Германію.

Під час дискусії, що виникла серед присутніх, були обговорені претензії Румунії: Бессарабія і Одеса з одеським коридором на захід і північний захід.

Гітлер виявив незадоволення надто великими територіальними вимогами І.Антонеску і додав, що не давав жодної конкретної обіцянки ні угорцям, ні туркам, ні словакам. З цього теж випливало, що майже вся територія України мусила бути приєднана у майбутньому до Німеччини⁹.

Проф. В.Косик подає немало документальних свідчень про плани “остаточного”, тобто на післявоєнний період, врегулювання українського питання. Україна мала стати частиною Третього рейху. “Ми з трудом вириваємо у моря кілька метрів землі, ми мучимося, освоюючи болота, тоді як на Україні безмежно родюча земля, гумус якої місцями має товщину десяти метрів, і ця земля чекає на нас”, - заявляв Гітлер 22 вересня 1941 р. “Де ще існує регіон, в якому виплавляли б залізо вищої якості, ніж українське залізо? Де можна знайти більше нікелю, вугілля, марганцю, молібдену? Україна має такі запаси марганцю, що навіть Америка йде туди за постачанням. І, окрім того, ще стільки інших можливостей!” – захоплювався він 13 жовтня 1941 р.¹⁰.

Через день після наради 16 липня 1941 р. Гітлер підписав наказ про передачу Східної Галичини до Генерального губернаторства, тобто тієї частини польських земель, які не увійшли у 1939 р. безпосередньо до Німеччини. Польська громадськість із радістю, а українська – з сумом сприйняли таку звістку. Давня українсько-польська суперечка за цю територію закінчилася неочікувано: обидва народи постраждали однаковою мірою, тому що вся територія Генерального губернаторства разом з Східною Галичиною повинна була стати частиною Німеччини. У довірчій бесіді з членами свого уряду генерал-губернатор Франк (у 1946 р. повішений в Нюрберзі) 16 грудня 1946 р. заявив: “Стосовно дистрикту Галичина треба зазначити, що тут йдеться про складову частину Великого Німецького Рейху... Повинна передусім панувати така думка: ця територія Генерального губернаторства безпосередньо після процесу регерманізації східних територій Рейху буде найближчою до Європи частиною і зазнає повного онімечення”¹¹.

19 липня була укладена німецько-румунська угода про передачу Одеси з прилеглою територією у розпорядження румунського королівського уряду. Ця територія площею в 40 тис. кв. км складалася з Одеської області і сусідніх з нею південних районів Вінницької та західних районів Миколаївської областей. Вона дістала назву “Трансністрія” (Задністров’я).

У вересні 1941 р. почали діяти два рейхскомісаріати – “Остланд” та “Україна”. Перший з них складався з території трьох республік Прибалтики і Білорусії. Кордон між ним і “Україною” проходив по лінії Брест-Литовський, Кобрин, Пінськ, Лунінець.

Рейхскомісаріат “Україна” складався з шести генеральних округів (генеральбецирків) – Волинь, Житомир, Київ, Миколаїв, Таврія і Дніпропетровськ. На пропозицію Герінга рейхскомісаром було призначено гауляйтера Східної Прусії Е.Коха. Штаб-квартира Коха була в Рівному, а не в Києві.

Чернігівська, Сумська, Харківська, Сталінська і Ворошиловградська області УРСР разом з Кримом перебували у прямому управлінні військових властей.

Визначившись з своїми територіальними апетитами, які після блискучих воєнних успіхів 1941 р. виявилися безмежними, Гітлер та його найближче оточення задумалися над тим, що робити з “тубільцями”.

Виходило так, що нацисти претендували на землі національних республік СРСР, які були розташовані на нових кордонах з Німеччиною, а не на російські землі. З іншого боку, вони прагнули вбити клин у відносини між Росією та національними республіками, щоб полегшити собі завдання воєнного розгрому СРСР. Щоб узгодити між собою ці дві протилежні цілі, Гітлер обрав тактику, яка в сухому протокольному запису наради керівників рейху 16 липня 1941 р. формулювалася таким чином:

“Ми мусимо перетворити новоздобуті території Сходу в райський сад: вони мають для нас життєве значення; у порівнянні з ними колонії відіграють лише другорядну роль. Навіть якщо ми окремі райони вже тепер відокремлюємо, мусимо завжди діяти як захисники права і населення. Тому треба вже тепер вибрати необхідні форми. Ми не говоритимемо про нову територію Рейху, а про зумовлене війною завдання”¹².

З протоколу видно, що Розенберг негайно підтримав цю двозначну тактику і заявив, що ставлення до населення у кожному рейхскомісаріаті повинне бути іншим. Зокрема, продовжував він, на Україні треба було б розвинути деякий потяг до незалежності, дозволити певне культурне піклування, підняти історичну свідомість українців, відкрити у Києві університет і т.п. Прагматик Герінг бачив перед собою тільки найближчу мету і тому коротко заперечив: ми повинні спочатку думати, щоб забезпечити себе продовольством, а до всього іншого справа дійде набагато пізніше.

Гітлера турбувало тільки те, щоб плани “остаточного врегулювання” передчасно не вийшли на поверхню. Деякий потяг до незалежності практично означав те, що окупаційна влада повинна погодитись на існування збройних загонів місцевих політичних сил, які висловлювали готовність до співробітництва. Таке співробітництво (колабораціонізм) на Заході Європи Гітлер вважав прийнятним. Але він був упевнений у 1941 р., що вермахт здійснить “бліц-кріг” на Сході, і військове співробітництво з місцевими політичними силами непотрібне. Тому на цій нараді він заявив так:

“Не повинно бути й мови про те, щоб дозволити створення якоїсь військової сили на захід від Уралу, навіть якщо для цього нам треба буде воювати сто років. Усі спадкоємці фюрера повинні знати, що безпека Рейху буде гарантована тільки тоді, коли на захід від Уралу не буде жодної іноземної армії. Німеччина бере на себе захист цього простору від можливої небезпеки. Незмінним повинен залишитись ось такий принцип: ніколи не дозволяти, щоб хтось інший, окрім німців, носив зброю. Це надзвичайно важливо. Навіть якщо потім нам здасться зручним притягнути підкорені іноземні народи до військової допомоги, то це було б помилкою!”¹³.

Така позиція була по-своєму логічною, якщо фюрер не відкладав у далеке майбутнє проблему “знемлювання” (його неологізм) підкорених територій. А про те, що він не відкладав цієї проблеми, свідчить інша заява на цій же нараді: “Росіяни недавно віддали наказ вести партизанську війну за нашим фронтом. Ця партизанська війна має й вигоду: вона дає нам можливість знищувати всіх, хто протистоїть нам”¹⁴.

Ми маємо й безліч інших свідчень про наміри Гітлера негайно розпочати політику “знемлювання” в Україні. Зокрема, під час обіду з рейхсміністром Ламмерсом і рейхскомісаром Кохом 18 вересня 1941 р. розмови за столом точилися переважно навколо теми “вільної України”. Згідно із записом, зробленим особистим радником фюрера В.Кеппенем, той заявив: “Слов’яни –

це родина кроликів. Якщо клас господарів їх не підштовхуватиме, вони самі ніколи не зможуть піднятися вище рівня кролячої родини. Природний стан, якого вони прагнуть, - це загальна дезорганізація. Будь-яке знання, дане їм, у кращому випадку перетвориться у них у напівзнання, яке зробить їх незадоволеними й анархічними. Саме з цієї причини ідея університету в Києві повинна бути відкинута”¹⁵.

На вечері 17 жовтня 1941 р. з рейхсміністром Тодтом і гауляйтером Заукелем Гітлер заявив, як це видно, із запису Кеппена, що треба чітко розмежувати компетенцію рейхсміністра окупованих східних територій і уповноваженого для зміцнення німецької нації. Завдання першого “обмежувалися б тим, щоб по можливості скоро довести слов’ян, зібраних у резервації, до такого стану, щоб вони покинули батьківщину або померли. Інші, більш позитивні завдання, починаючи з будівництва доріг і колоній, перейшли б до обов’язків уповноваженого з питань зміцнення німецької нації”¹⁶.

Кеппен записав під час цієї вечері, що Гітлер розраховував поселити на окупованому Сході через 10 років 4 млн., а через 20 років – принаймні 10 млн. німців. Але для освоєння цих величезних територій німців з рейху не вистачало. Тому пропонувалося поселити тут вихідців із скандинавських країн, Голландії і Фландрії¹⁷.

Згадуваний вище рейхскомісаріат для зміцнення німецької нації був утворений у жовтні 1939 р. і не мав окремого керівника. Гітлер доручив керівництво справою колонізації східних територій рейхсфюреру СС Гімmlеру. Відомство Гімmlера підготувало у липні 1941 р. генеральний план “Ост”. Він складався з двох фаз – короткочасної і розрахованої на тривалу перспективу (30 післявоєнних років). Межа колонізації проходила по лінії Ладозького озера, через Валдай до Брянська і далі включала Україну. За 30 років передбачалося переселити у Західний Сибір майже всіх поляків (понад 20 млн., щороку по 700-800 тис. осіб), 75 відсотків білорусів і 65 відсотків українців Галичини. Загальна кількість місцевого населення, яке підлягало депортації або винищенню на схід від довоєнного німецького кордону, дорівнювала від 30 до 45 млн. осіб¹⁸.

Другий варіант генерального плану “Ост” був представлений Гімmlеру у квітні 1942 р. Він був радикальніший: число естонців, латишів, литовців, поляків, білорусів та українців, яких вимагалось знищити або переселити, зросло до півсотні мільйонів. Ставилось завдання у найкоротші строки заселити німцями Херсонську область, Крим і Литву. Гімmlер схвалив план, але поставив додаткову вимогу “тотального онімечення Естонії, Латвії і генерал-губернаторства у Польщі”¹⁹.

План “Ост” тримався під суворим секретом, але своїх намірів колонізувати завойовані землі на Сході нацисти не приховували. Зрештою, приховування цієї мети було неможливим, оскільки серед населення Німеччини вже розгорталася агітація за переселення на східні землі. У червні 1942 р. Г. Гімmlер оприлюднив (в есесівському тижневику “Чорний корпус”) цілком відверту заяву: “наше завдання полягає не в тому, щоб германізувати Схід відповідно до старої концепції, за якої люди повинні вивчити мову і дотримуватися німецьких законів, але в тому сенсі, щоб Схід був заселений людьми справді германської крові”²⁰.

Хоча друга фаза плану “Ост” була розрахована на післявоєнний період, вона почала втілюватися у життя ще під час війни. Це було пов’язано з пере-

веденням штабу верховного командування вермахту (ОКВ) з Растенбурга (Східна Прусія) в район під Вінницею у липні 1942 р. Гіммлер, якому була доручена боротьба з партизанським рухом, теж переніс у цей район свій штаб, щоб наблизитись до театру бойових дій. Цей район був названий Гегевальдом і підлягав заселенню 45 тисячами німецьких колоністів, які жили раніше в Україні розкидано, по 486 селах, переважно на Волині. Гегевальд, який простягнувся на 500 кв.км, перейшов під безпосереднє підпорядкування СС. У листопаді 1942 р. з нього було депортоване місцеве населення перших семи сіл біля містечка Калинівка. Проте Сталінград зруйнував плани створення німецького Гегевальду.

Якщо віддалена фаза плану “Ост” передбачала створення німецького етнічного масиву на великих площах, то короткочасна фаза була розрахована на максимально можливе “знілюдження” завойованих вермахтом територій уже в ході війни. З цією метою за два тижні до нападу Німеччини на СРСР на виконання розпорядження Гітлера і за домовленістю між начальниками поліції безпеки (Сіпо) і служби безпеки (СД), з одного боку, та верховним командуванням німецьких військ і генеральним штабом вермахту, з іншого, були створені чотири айнзацгрупи – “А”, “Б”, “С” і “Д”. Кожна налічувала до 1200 осіб і поділялася на кілька оперативних команд (айнзацкоманд). Айнзацгрупи і команди йшли за армією, щоб, висловлюючись словами Гітлера, “безжалюбно знищувати ідеологічних і расових ворогів”²¹.

На території України діяли дві айнзацгрупи (АЗГ). АЗГ “С” передавалася північному крилу армій “Південь”. За південним крилом, яке просувалося з Румунії, йшла АЗГ “Д”.

24 вересня 1941 р. військовий комендант Києва Еберхардт висунув вимогу розстріляти всіх євреїв міста у відповідь на влаштовані радянськими мінерами вибухи, які зруйнували Хрещатик і викликали велику пожежу. Шеф АЗГ “С” Раш і начальник зондеркоманди 4а Блобель підготували відповідну акцію. 27 вересня були виготовлені 2 тис. настінних оголошень з наказом євреям зібратися в певному місці. Одночасно поліцейські поширили чутки, що євреїв збирають для переселення.

29 вересня київські євреї стали збиратися біля Бабиного Яру. Потім групами вони направлялися до яру, де кілька загонів зі складу зондеркоманди 4а і 45-го поліцейського батальйону, розподілені по всій довжині крутояру, почали їх розстрілювати. В перший день було вбито 22 тис., в другий – близько 12 тис. осіб. З 28 вересня по 3 жовтня були розстріляні 3 тис. євреїв-військовополонених, яких зібрали у таборі на вул. Керосинній. На початку жовтня поліцейський полк “Південь” здійснив ще чотири акції, після чого покинув місто. Айнзацкоманда 5, яка прибула 30 вересня, за кілька місяців закінчила знищення київських євреїв – тих, хто переховувався в місті, а також військовополонених і психічно хворих. Всього в Києві було знищено до 40 тис. євреїв²².

Після жахливої акції 29-30 вересня, яка не мала прецеденту у повсякденній кривавій практиці нацистів, Бабин Яр став місцем регулярних розстрілів радянських партизан, членів Організації українських націоналістів, заложників і т.п. Загальна кількість вбитих радянських громадян у Києві перевищила 195 тис. осіб²³.

Гітлер бажав зробити катами цивільного населення не тільки спеціалізовані загони (айнзац – і зондеркоманди), але й весь особовий склад вермахту. 13 травня 1941 р. ОКВ від імені верховного головнокомандуючого видало таєм-

ну директиву “Про особливу підсудність в районі “Барбаросса” і про особливі заходи військ”. Директива категорично забороняла притягати до відповідальності солдатів і офіцерів вермахту за будь-які злочини щодо цивільного населення. Не задовольнившись цим, командуючий 6-ю німецькою армією генерал-фельдмаршал В.Рейхенау 10 жовтня 1941 р. видав спеціальний наказ “Про поведінку військ на Сході”. Він наказував своїм підлеглим застосовувати жорстокі заходи щодо чоловічого населення окупованих районів, щоб попередити випадки нападу на німецьких солдатів. Гітлер розпорядився розіслати копії наказу в інші армії на всій території СРСР як зразок для наслідування²⁴.

7 грудня 1941 р. начальник штабу ОКВ фельдмаршал В.Кейтель підписав декрет з дивною, дещо поетичною назвою: “Нахт унд небель” (ніч і туман). Суть декрету зводилася до того, що кожний, хто виступав проти рейху, мав після арешту зникнути. Якщо людину не розстрілювали, то відправляли в концтабір іншої окупованої країни. Сповідати рідних і близьких про долю заарештованого заборонялося.

16 грудня 1942 р. В.Кейтель видав нову директиву на доповнення директиви від 13 травня 1941 р. Повторювалося, що жоден німець “не може бути притягнутий до відповідальності ні в дисциплінарному, ні в судовому порядку за будь-які злочини щодо місцевого населення”. Винятків щодо жінок або дітей не існувало²⁵.

У відповідь на будь-який прояв непокорі з боку місцевого населення, й тим більше – у випадку партизанської активності знищувалися села, які мали нещастя знаходитися в найближчому сусідстві. Зокрема, 28 листопада 1941 р. у Полтавській області було поширене оголошення: “Встановлено, що партизани одержували допомогу з боку населення. Внаслідок цього нами було вжито таких заходів: 1) село Баранівка спалене. 2) Село Обухівка спалене, а населення розстріляне”²⁶. Обухівка стала першим в Європі селом, в якому все населення було розстріляне у відплату за партизанську діяльність. 23 вересня 1942 р. 3-ій батальйон 15-го поліцейського полку знищив на Волині “заражені бандитизмом села” – Борисівку, Борки, Заболоття і Кортеліси. Замкнені в церкві та інших будівлях 2892 мешканці Кортелісів згоріли в полум’ї²⁷.

Айнзацгрупи були ліквідовані наприкінці 1942 р. На їх рахунок – більше мільйона людських жертв. Проте з ліквідацією АЗГ масовий терор проти населення не припинився. Зондеркоманди з величезним досвідом екзекуцій були включені в тиллові війська, загальна чисельність яких на всій території окупованого СРСР становила 350 тис. осіб²⁸. Ці війська охороняли шляхи сполучення і займалися боротьбою з партизанами.

Вивіз матеріальних і людських ресурсів

До справи економічного грабунку окупованої території СРСР керівники Третього рейху підходили з педантизмом, стараючись не забути про найменші дрібниці. Планування стратегії грабунку, так само як військових операцій, почалося задовго до 22 червня 1941 р. Цим займалися ОКВ, міністерства економіки і сільського господарства та продовольства, управління воєнної економіки, а також Організація чотирирічного плану, яка координувала виробництво та розподіл ресурсів в інтересах війни.

Щоб узгодити роботу перелічених відомств на територіях Сходу, Гітлер наказав в лютому 1941 р. зосередити її в одному центрі: економічному штабі

особливого призначення “Ольденбург” або, як його стали називати пізніше, економічному штабі “Ост”. Розробку економічної частини плану “Барбароса” фюрер доручив шефу Організації чотирирічного плану, одному з найвищих керівників “тисячолітнього рейху” Г.Герінгу. Останній негайно, ще до вторгнення, створив п’ять господарських інспекцій і 23 господарських команди для дій на окуповані території²⁹.

У штабі “Ольденбург” були розроблені і 2 травня 1941 р. затверджені Герінгом “Принципи економічної політики на Сході”, які лягли в основу діяльності німецької окупаційної адміністрації. Документ починався з твердження про те, що продовжувати війну Німеччина зможе тільки в тому випадку, якщо її збройні сили постачатимуться продовольством з Росії. Герінг із задоволенням прокоментував його таким чином: “Безсумнівно, десятки мільйонів людей загинуть від голоду, коли ми візьмемо з цієї країни все, що нам треба”³⁰. Отже, план економічного пограбування змикався з планом “знемлювання”, після виконання якого нацисти одержували виплекану територію без населення.

Для управління окупованими територіями на Сході було створено колосальний бюрократичний апарат. В Україні його головні зусилля концентрувалися на експлуатації сільського господарства. Головною фігурою на місцях став ландвіртшафтсфюрер (сільськогосподарський керівник), скорочено “ла-фюрер”. Загальна кількість “ла-фюрерів” досягала 14 тис., і кожний з них мав необмежену владу над майном і життям місцевого населення. Виконавцем їх наказів був розвинутий поліцейський апарат: гестапо (таємна державна поліція), шутцполіцай (охоронна поліція), орднунгсполіцай (поліція порядку), жандармерія³¹.

Економічна експлуатація міст і промислових районів перебувала у віданні так званих господарських інспекцій. Военно-економічний апарат комплектувався з досвідчених чиновників інтендантської служби, деякі з них мали окупаційний досвід 1918 р. Діяльність цих служб та органів контролювалася і спрямовувалася керівниками найбільших промислових монополій Німеччини – Круппом, Стіннесом, Тіссеном, Фліком та ін. Суть цієї діяльності полягала в деіндустріалізації України, яка повинна була перетворитися на аграрний придаток Німеччини. Вивозилося все, що можна було вивезти. Лише після провалу “бліцкригу” окупанти почали вживати деяких заходів щодо відновлення виробництва на окремих заводах і фабриках, наскільки це було потрібно вермахту.

Проф.М.Коваль знайшов відомості про відновлення роботи лише 250 підприємств, а точніше – окремих цехів і виробництв в галузі машинобудування та металообробки. Такими ж незначними результатами характеризувалася робота видобувної промисловості. За весь період окупації в Донецько-Придніпровському районі було вироблено не більше 1 млн.т чавуну і сталі, видобуто 380 тис. т залізної руди. У Прикарпатті було видобуто 600 тис. т нафти³².

До вичавлювання сільськогосподарської продукції з України окупанти пристосували весь бюрократичний апарат на чолі з “ла-фюрерами” і всі силові структури. Чудовий урожай 1941 р. у зв’язку з воєнними діями був зібраний не більше, ніж на 60 відсотків. Переважна його частина була вивезена в Німеччину, для потреб армії окупанти забрали 1 млн.т зерна. Щоб забезпечити вирощення і збирання врожаю 1942 р., з Німеччини завезли тисячу сівалок, 100 тис. культиваторів і плугів, мільйон серпів. Переважну частку вирощеної продукції окупанти знову забрали. 6 липня 1942 р., коли тритисячний ешелон з продовольством перетнув кордон рейхскомісаріату “Україна”, Г.Герінг зая-

вив: “Схід уже сьогодні врятував Німеччину”³³.

Вирощуючи врожай, селяни не могли користуватися плодами своєї праці. Над українським селом нависла примара голоду. Але гітлерівських сановників це не турбувало. У директиві від 17 листопада 1942 р., направлений в генеральний округ “Дніпропетровськ”, Е.Кох підкреслював: “Норми поставок українським населенням сільськогосподарських продуктів повинні бути виконані за всіх обставин, не дивлячись на його власне продовольче становище, у відповідності з принципом рейхсмаршала (тобто Г.Герінга – авт.): “Якщо й голодують в Європі, то не повинні голодувати в Німеччині”³⁴.

Американський історик Шейла Фіцпатрік виявила, досліджуючи настрої у довоєнному колективізованому селі, що селяни сподівалися на повернення своєї власності, хоча б ціною війни. “І дійсно, - зауважувала вона, - коли почалася війна, багато селян на окупованих землях України і Півдня Росії попервах вітали загарбників чи принаймні були згодні терпіти їх в надії, що вони знищать колгоспи”³⁵.

Проте колгоспи являли собою ідеальний засіб експлуатації селян. Власне, саме через це вони й були створені радянською владою. Тому окупанти не збиралися їх розпускати. В інструктивному листі начальника служби безпеки Гейдріха керівникам СС і поліції від 2 липня 1941 р. вказувалося: “Зруйнування колгоспів не береться поки що до уваги з економічних причин. Ось чому, враховуючи те, що тепер неможливо задовольнити надію селян бачити себе власниками, до них має бути особливо вмілий пропагандистський підхід”³⁶.

На нараді в головному штабі фюрера 29 вересня 1941 р. А.Розенберг висловився за перехід до приватновласницького господарювання. Гітлер не погодився з цим. “У даний момент треба залишити в деяких районах великі господарства, щоб утримувати належний рівень виробництва продовольчої продукції, - заявив він. – Це стосується й районів, куди переселятимуться німецькі колоністи”³⁷. Отже, фюрер сподівався одягнути гамівну сорочку сталінських колгоспів й на німців, для яких так турботливо знелюднював завойовані землі на Сході.

Вилучаючи продовольство в українських селян, окупаційна адміністрація надсилала його, перш за все, вермахту, по-друге – населенню Німеччини, по-третє – самій собі, включаючи нечисленних місцевих жителів, які працювали на неї. Постачання міського населення не входило в її плани. В одному з інструктивних документів ОКВ, датованому 2 грудня 1941 р., цинічно підкреслювалося: “Вилучення з України продовольчих надлишків в інтересах постачання рейха можливе за умови, якщо внутрішнє споживання на Україні буде доведено до мінімуму. Цього можна досягти такими засобами: 1) знищенням зайвих їдців (євреїв, населення великих українських міст; Київ взагалі не одержує ніякого продовольства); 2) шляхом граничного скорочення продовольчої норми українцям – жителям інших міст; 3) зменшенням продовольчого постачання селянського населення”³⁸.

І справді, киянам за 3-4 місяці після захоплення міста не було видано ані грама продовольства. Лише згодом населення Києва переписали і видали йому продовольчі картки. Проте норми споживання були визначені на грані голодної смерті: на одного їдця в місяць припало 2,6 кг хліба, тобто 53 г на день. Працюючі додатково одержували 2 кг хліба на місяць, тобто цей додаток в розрахунку на день не перевищував 67 г ³⁹.

Характеризуючи становище на Харківщині, командуючий військами оперативного тилового району групи армій “Б” писав: “Як і раніше, зберігається дуже тяжке становище з постачанням цивільного населення дровами для опалення... Існує величезна невідповідність між заробітною платою і цінами на продукти харчування. Це веде до того, що місцеве населення змушене продавати все своє майно, щоб вижити. Господарська інспекція повідомила, що вона зовсім не може забезпечити продуктами харчування 2,5 млн. непрацюючого цивільного населення. Інші категорії місцевого населення також не можуть прожити за рахунок продуктів харчування, що йому видаються”⁴⁰.

У дуже холодну зиму 1941-1942 рр. щодня вмирало іноді до півтисячі голодуючих харків’ян. Внаслідок голоду і через цілковите зруйнування системи охорони здоров’я в містах поширилися смертельні хвороби – висипний і черевний тиф, дизентерія, туберкульоз.

Незважаючи на те, що окупаційна адміністрація обдирала селян, вони були виробниками, а не споживачами продовольства, оскільки мали свою присадибну ділянку. Тому у селян знаходилися деякі лишки, які вони могли б запропонувати голодуючим жителям міст. Для цього селянам навіть не треба було їхати в найближче місто, городяни самі приходили до них. Очевидець так описував це явище: “На дорогах, що вели до сіл, можна було зустріти робітників, лікарів, інженерів, чоловіків та жінок. Іноді йшли в 3-4 шеренги. Усі йшли на село, везли речі на обмін. І часто на дорогах доводилося бачити померлих. Йшли жінки з дітьми на руках, везли дітей в тачках”⁴¹.

Трагедія міського населення України в роки гітлерівської окупації все ще залишається малодослідженою. Навіть спогадів не залишилося, тому що у повоєнні часи радянські громадяни змушені були відповідати на анкетне питання “Чи перебували Ви в окупації?” Перебування вважалося істотною плямою в біографії. Тому ці люди здебільшого тримали язика за зубами, радіючи хоча б тому, що вижили, на відміну від багатьох, хто не вижив. Врешті-решт, ніхто їх не розпитував, тому що для істориків життя в окупації було забороненою темою.

Існувала велика, в багато сотень тисяч, категорія населення, якій жилося добре: військовослужбовці тилових гарнізонів вермахту і цивільні чиновники всіх рангів, які, мов сарана, обліпили Україну. Війна принесла німецькому народу немало страждань, особливо в останні 2,5 роки. Але в перші 3,5 роки, поки вермахт успішно діяв на фронтах, німцям здавалося, що вони – обраний народ. В усякому разі, нацистська пропаганда переконувала їх у цьому постійно. Міністр пропаганди Йозеф Геббельс проголошував: “Ми хочемо війною змінити миттєвий стандарт нашого народу. Хочемо, щоб німецький народ скуштував, нарешті, ласий шмат зі столу всесвіту”⁴².

Вдершись в Україну 22 червня 1941 р., німецькі солдати і офіцери взяли добрий старт: до кінця серпня, тобто трохи більше, ніж за два місяці, вони відправили додому 11,6 млн. продовольчих посилок⁴³. Щоб таке стало можливим в умовах війни, німецькі державні служби мали працювати з точністю годинникового механізму. Так вони й працювали: з одного боку, великі німецькі монополії, які вивозили награвоване ешелонами, з другого – сотні тисяч військових і цивільних посланців Третього рейху, які змагалися один з одним у кількості відправлених сім’ям продовольчих посилок. Результатом цього стали цілковите знекровлення української економіки і масова смертність місцевого населення від голоду. Саме такого результату домагалися нацистські бонзи, щоб підготувати на Сході “життєвий простір” для майбутніх поколінь

німецького народу.

Та гітлерівське воїнство не обмежувалося продовольчими посилками. Маючи дозвіл від своїх начальників застосовувати зброю проти цивільного населення в будь-який момент, солдати і офіцери вермахту господарями входили у кожную домівку і брали собі все, що подобалося. В державних архівах залишилися деякі свідчення громадян про те, як поводити себе доблесні воїни Третього рейху. Харків'янка Є.Щербина розповідала: “Коли німецькі солдати йшли вулицями, то заходили до будинків і вимагали, щоб люди показували руки та шию. На руках шукали годинники, а у вухах сережки. У кожного німця можна було бачити на руках по дві-три пари годинників”. Киянка М.Гурська свідчила: “Німці, увійшовши в місто, передусім почали ходити по квартирах. Спокою не було ні вдень, ні вночі. Якщо щось подобалося, враз забирали... Якщо на громадянина або громадянці, які проходили вулицею, було гарне пальто, то забирали пальто, а якщо подобався один тільки комір, то зривали з пальта комір”⁴⁴.

Якщо солдати вермахту задовольнялися годинниками, то есесівські офіцери добилися від своїх керівників привілею: одержання маєтків ще в ході війни (всім учасникам походу на Схід земля була обіцяна після війни). В липні 1942 р. організацію сільськогосподарських маєтків для есесовців узяв в свої руки начальник німецьких концтаборів О.Поль (концтабори входили в систему СС). За короткий строк він створив маєтки на території від Прибалтики до України загальною площею 600 тис. га. У зв'язку з цим рейхсфюрер СС Гімлер 26 жовтня 1942 р. видав циркуляр, в якому зазначив, що деякі офіцери втратили відчуття міри. Циркуляр обмежив площу маєтків – не більше 160 га. Земля була потрібна для наділення мільйонів німецьких колоністів ділянками по кілька десятків га. Керівники рейху не бажали розбазарювати дорогоцінні українські чорноземи на створення нечисленних латифундій⁴⁵.

Щоб німецькі солдати та офіцери краще воювали, геббельсівська пропаганда постійно нагадувала їм, що вони на полі бою відвойовують для себе і своєї сім'ї землю, яка забезпечить їхнє майбутнє. І вони це добре засвоїли. Інженер з імперського міністерства озброєнь і боєприпасів, який будував аеродроми на Рівненщині, розповідав своїм підлеглим: “Схід, і насамперед Україна, повинні стати базою постачання Німеччини продовольством і сировиною. Вся земля тут буде розподілена між німцями, передусім між учасниками війни. Кожний німець володітиме не менш як 50 га землі й десятьма працездатними рабами з місцевого населення. Схід повинен також стати базою постачання рейху дармовою робочою силою. Все інше місцеве населення, як зайве, потрібно фізично знищити”⁴⁶.

5 серпня 1941 р. Розенберг підписав наказ про запровадження трудової повинності в окупованих східних областях. В наказі вказувалося, що всі місцеві жителі у віці від 18 до 45 років повинні використовуватися як робоча сила в інтересах Німеччини. Рейхскомісари “Остланда” і “України” могли обмежувати або збільшувати застосування робочої сили залежно від місцевих умов, а також змінювати віковий діапазон осіб, на яких поширювалася повинність. Незабаром верхня вікова межа дійшла до 65 років, а нижня спустилася до 14 років.

У містах були створені біржі праці. Вони не могли забезпечити роботою майже нікого, але зареєструватися на біржі праці повинен був кожен. У випадку неявки на реєстрацію винні підлягали розстрілу. Від роботи, коли вона

пропонувалася, не можна було відмовлятися. У секретному циркулярі від 9 листопада 1941 р. вказувалося, що місцевих жителів слід використовувати “головним чином для дорожнього будівництва, будівництва залізниць і польових робіт, розмінування і будівництва аеродромів. Німецькі кваліфіковані робітники не повинні копати землю і розбивати камені”⁴⁷.

Внаслідок постійних мобілізацій німецька промисловість почала відчувати утруднення з робочою силою. На секретній нараді в Берліні 7 листопада 1941 р. Г.Герінг поставив перед нею завдання масово залучати замість мобілізованих у вермахт робітників закордонну робочу силу, головним чином – з Радянського Союзу. 10 січня 1942 р. Герінг видав розпорядження про залучення закордонних робітників, в якому підкреслювалося, що “протягом найближчих місяців використання робочої сили набуває надзвичайно важливого значення”⁴⁸. На основі цього розпорядження Бюро економіки Сходу приступило до конкретних дій. Так у Німеччині з’явилася нова категорія чужоземних робітників – остарбайтери.

6 березня 1942 р. Розенберг затвердив контрольну цифру вербування остарбайтерів: 100 тис. для рейхскомісаріату “Остланд” і 527 тис. для “України”. Набір мав провадитися на добровільних засадах через біржі праці, а у випадку невиконання планової цифри – примусовим шляхом⁴⁹.

Серед перших транспортів з остарбайтерами, які пішли в Німеччину з січня 1942 р., переважали добровольці. Це не було дивним: в Україні панувало люте безробіття, людям у містах загрожувала смерть від голоду. Незабаром, однак, люди дізналися про умови праці в Німеччині, які були жахливими. Торкаючись теми остарбайтерів, Й.Геббельс, не криючись, заявляв: “Їх треба вбивати роботою”⁵⁰. Не дивно, що з весни 1942 р. люди втратили всяке бажання їхати на німецьку каторгу.

Тим часом 21 березня 1942 р. Гітлер створив спеціалізоване відомство для викачування трудових ресурсів з інших країн – Імперське бюро для використання робочої сили. Його очолив гауляйтер Тюрінгії Фріц Заукель. Відомство було підпорядковане безпосередньо фюреру. Крім Заукеля, мобілізацією робочої сили з України та інших окупованих регіонів СРСР займалися Герінг, Розенберг, Гімлер і керівник воєнної економіки Шпеєр. Статистики Заукеля підраховували, що кожна тисяча остарбайтерів вивільняє для вермахту сотню солдатів. Тому він телеграфував рейхскомісарам східних територій: “Прошу вас форсувати вербування, за котре ви відповідаєте разом з комісіями, всіма доступними засобами, включно з найсуворішим застосуванням принципу примусової праці, з тим, щоб у найкоротший строк потроїти кількість завербованих”⁵¹.

Щоб виконати рознарядки Заукеля, рейхскомісар Кох розпорядився організовувати облави по всій Україні. Війська, поліція і жандармерія оточували міські квартали, базари, вокзали, виловлювали молодих людей і негайно відправляли їх до Німеччини. Від людоловів не можна було ніде сховатися. В особливо вразливому становищі опинилося населення великих міст. З Києва було вивезено 100 тис. осіб (населення міста тоді становило 330 тис.)⁵².

Гімлер вимагав, щоб остарбайтери проживали в Німеччині у спеціальних таборах і мали пришитий до одягу розпізнавальний знак “Ост”. За кожним робітником встановлювався найсуворіший поліцейський нагляд. Власне, вони не мали вільного часу, не знали мови і жили в чужій країні у цілковитому відособленні. Найменші порушення дисципліни нещадно каралися, аж до

смертної кари. Повернутися додому дозволялося лише тим, хто втратив здоров'я і через це не міг ефективно працювати.

Харчування остарбайтерів складалося з півлітра юшки вранці і 300 г хліба на день, від 50 до 75 г маргарину і 25 г м'яса на тиждень. Малокалорійна їжа, майже повна відсутність вітамінів і непосильна праця руйнували здоров'я і призводили до виникнення багатьох хвороб, які ніхто не лікував.

У вересні 1942 р. Заукель повідомив своїх підвладних: “Фюрер віддав розпорядження про негайне залучення 400-500 тис. українських жінок у віці від 15 до 35 років для використання їх в домашньому господарстві”⁵³. Цей захід подавався як турбота про німецьких жінок, бажання звільнити їх від рутинних домашніх обов'язків. Розпорядження треба було виконати за три місяці. В Україні посилювалося полювання на людей. Тепер окупаційна адміністрація звертала особливу увагу на села, тому що в містах всі можливості виконувати рознарядки Заукеля були вичерпані. Над селянами, які ухилялися від роботи в Німеччині, влаштовувалися страхітливі розправи.

Яринівка (на Рівненщині) не виконала доведеної їй рознарядки. Тоді непокірне село оточили солдати і поліцаї. Жителів зігнали в школу. Коли там зібралося 375 мешканців села, всіх розстріляли. Як “стимулюючий” засіб вербування на роботу до Німеччини в цій місцевості практикувалося бомбардування сіл. А в північних районах Сумської області людолови систематично спалювали села, відбирали підхожих за віком мешканців і виганяли їх до Німеччини, залишаючи на попелищі старих, немічних і дітей⁵⁴.

З часом потреба в робочій силі змусила гітлерівських главарів запровадити певні обмеження на масові екзекуції. В усякому разі, існує директива Гімлера, адресована генералам служби безпеки, які здійснювали каральні акції в Україні. Влітку 1943 р. рейхсфюрер СС заявив: “Під час обшуку сіл, особливо у тих випадках, коли виникає необхідність спалити все село, місцеве населення повинне бути примусово передане в розпорядження уповноваженого Заукеля. Як правило, дітей більше не треба розстрілювати. Якщо ми тимчасово обмежуємо наші суворі заходи..., то це робиться з таких міркувань: нашою найголовнішою метою є мобілізація робочої сили”⁵⁵.

У літературі існує плутанина щодо загальної кількості громадян України, вивезених в німецьке рабство. Напевно, вона пов'язана з тим, що в радянські часи не дозволялося оприлюднювати дані про кількість остарбайтерів, які залишилися на Заході.

Доля остарбайтерів вимальовується в таких цифрах (в тис.):

	Україна	Інші регіони СРСР	СРСР в цілому
Всього вивезено до Німеччини	2400	2870	5270
З них:			
Повернулося на Батьківщину	1800	854	2654
Загинули	450	1715	2165
Залишилися на Заході	150	301	451

Джерела: Політична історія України ХХ століття. – К., 2003. – С.356; Мировые войны ХХ века. Кн.3. – С.398.

Найбільше людей було вивезено з Сталінської області – 252 тис., Дніпропетровської – 176 тис., Полтавської – 175 тис., Запорізької – 174 тис., Львівської (разом з Дрогобицькою) і Київської – по 170 тис. осіб⁵⁶.

Міжнародний військовий трибунал у Нюрнберзі кваліфікував масову насильницьку депортацію населення і примушування його до рабської праці як військовий злочин і злочин проти людяності. Головні натхненники цієї масової акції Герінг, Розенберг і Заукель були засуджені до смертної кари і повішені (Гімлеру вдалося раніше покінчити життя самогубством).

Винищувальна політика окупантів змушувала громадян України підніматися на боротьбу, яка набувала різних форм. Наприкінці 1942 р. кращі представники українського народу піднялися на збройну боротьбу з нацизмом. Великою мірою цьому сприяло влаштоване окупантами жахливе полювання на людей. Не випадково А.Розенберг тоді відзначив: “Примусове рекрутування робочої сили для відправлення до Німеччини призводить до того, що збільшується перехід працездатного населення до партизанів”⁵⁷.

Бойові дії радянських партизанів

Партизанський рух на окупованій території України розгортався під впливом двох чинників: природного прагнення громадян протидіяти вторгненню ворога і організаційних зусиль радянських органів влади, які перед відступом створювали підпільно-партизанську мережу з відповідними органами управління: підпільними райкомами, міськкоматами і обкомами КП(б)У.

Українське суспільство напередодні війни було розколотим, і лінія розламу здебільшого проходила по поколіннях. Люди старшого і середнього віку натерпілися від сталінських репресій, які тривали більше десятиліття і охопили практично всі верстви населення. На зміну радянській владі приходила інша, яку ніхто не знав. Пам’ять про “перших німців” 1918 р. була неприємною, але багато хто сподівався на те, що “другі німці” виявляться кращими. За винятком західних областей, де прискорена радянська націоналізація 1939-1941 рр. зробила свою справу, окупантів ніхто не вітав. Ставлення до них було явно невизначеним і вибірково негативним з боку противників радянської влади.

Вихована радянською владою молодь в переважній своїй більшості була готова чинити опір вторгненню. Раптова зміна орієнтирів радянської пропаганди у 1939 р. викликала у неї розгубленість, але віроломне вторгнення гітлерівської Німеччини негайно пробудило патріотичні почуття. “Прорадянськи вихована молодь після вступу німецьких військ становила постійну загрозу громадянському спокою, порядку та безпеці”, - вказувалося в одному з нацистських документів⁵⁸. Та від готовності боротися до здійснення практичних кроків у цьому напрямі була велика відстань. Тим більше, що організаційна мережа підпільно-партизанської боротьби була розтрощена окупантами так само легко, як і Червона армія.

Органічні недоліки створеної у 1941 р. мережі і причини цих недоліків найкраще охарактеризували у повоєнний період самі організатори партизанського руху. Колишній начальник Центрального штабу партизанського руху при Ставці Верховного головнокомандування П.Пономаренко писав: “У передвоєнні роки мало хто думав про підготовку до підпільної і партизанської боротьби, а та підготовка до такої боротьби, що здійснювалася в середині 30-х рр., припинилася, запасі зброї і продовольства були ліквідовані. Причиною цього була, без сумніву, відірвана від реального ґрунту наша воєнна доктрина, яка трактува-

ла, що якщо імперіалісти розв'яжуть війну проти Радянського Союзу, то вона буде вестись тільки на ворожій території. Ця доктрина, якщо навіть і не була беззастережно прийнята керівництвом при воєнному плануванні, тим не менше, пропагувалася пресою і у виступах відомих політичних та військових діячів вона витіснила думку про те, що війна може бути перенесена на нашу територію”⁵⁹.

У спогадах колишнього начальника Українського штабу партизанського руху ця сама думка висловлена з граничною відвертістю: “До нелегальної боротьби, хоч і говорилося про неминучість оборонної війни, наших людей ніхто не готував. Якби ще 20 червня 1941 р. хтось заїкнувся про те, що підпільну боротьбу доведеться вести на Україні, в Білорусії, радянських прибалтійських республіках, під Смоленськом, того назвали б панікером... Наш народ не був підготовлений морально до можливих поразок на фронті, до можливої нелегкої підпільної підривної роботи в тилу ворога, що вимагала спеціального навчання”⁶⁰.

В офіційних виданнях радянської доби вказувалося, що у період від червня по вересень 1941 р. були створені 23 підпільних обкоми КП(б)У, 685 міськкомів і райкомів партії⁶¹. Але десятки тисяч задіяних в цій мережі людей (за неповними даними – майже 30 тис.)⁶² загинули або були ув'язнені в концтаборах відразу після того, як проявили себе у боротьбі з окупантами. Не маючи будь-яких навичок у конспіративній роботі, вони виявляли некомпетентність і навіть наївність у своїх спробах керувати партизанським рухом. Вони не могли боротися на рівних з гестапівцями, які мали великий досвід боротьби з підпільниками безпосередньо в Німеччині.

У літературі існують розбіжності щодо чисельності організованих завчасно або перекинутих через лінію фронту партизанських загонів та підпільних груп – від 2,5 до 3,5 тис. на кінець 1941 р. Але дослідники не сумніваються в правильності даних ЦК КП(б)У, за якими на червень 1942 р. в Україні активно діяли лише 22 партизанські загони⁶³. Всі інші розпалися або були розгромлені. Звичайно, існували й інші, невідомі ЦК КП(б)У загони.

У десяти томній “Истории Украинской ССР” вказано, що армійські органи мали відомості про 766 партизанських загонів і 613 диверсійно-винищувальних груп за станом на 1 травня 1942 р.⁶⁴. Більшість цих загонів і груп створювалася армійськими органами і боролася з противником на лінії фронту або безпосередньо за нею. Цю діяльність слід вважати продовженням військових операцій. Важко сумніватися в тому, що перша спроба налагодити партизанську боротьбу в тилу ворога зазнала провалу.

Серед активно діючих партизанських формувань першого року війни виділявся спочатку загін, а потім з'єднання на чолі з С.Ковпаком. Головним місцем дислокації ковпаківців були сумські ліси. На Чернігівщині велике партизанське з'єднання і підпільний обком КП(б)У очолював О.Федоров. Невеликі лісові масиви Полтавщини теж були успішно використані партизанами для розгортання боротьби. На базі загонів, що діяли на території Гадяцького, Лубенського і Миргородського районів, діяв Полтавський підпільний обком КП(б)У на чолі з С.Кондратенком. Через активну партизанську діяльність у цьому районі (в грудні 1941 р. всі загони об'єдналися у з'єднання, яке очолив І.Копьонкін), Гітлер відмовився створювати в районі Лубен свою ставку для керівництва військовими діями на Східному фронті. Ставка була збудована

під Вінницею.

Літні місяці 1942 р. стали переломними в розгортанні партизанського руху. На радянсько-німецькому фронті це були найтяжчі місяці: ворог рвався до Сталінграда і на Північний Кавказ. Але вирішальну роль в активізації партизанського руху відіграла не жахлива ситуація на фронті, а щось зовсім інше. Проф. М.Коваль зауважував: “До середини 1942 р. визначалася політична позиція основної маси українського селянства й тому створилася сприятлива обстановка для посилення антифашистської боротьби та залучення до неї щораз нових сил”⁶⁵. Справді, значення народної підтримки для партизан не можна недооцінювати. З цього приводу прославлений партизанський командир О.Сабуров говорив так: “Робота з населенням – це найбільш життєвий чинник в партизанській боротьбі. Без зв’язку з населенням існувати партизанський рух не може, він стає нежиттєвим. Всі резерви партизанського поповнення йдуть від населення. Не працюючи з населенням, не маючи зв’язку з ним, ви не одержите поповнення і не будете мати допомоги”⁶⁶.

Велику роль в активізації партизанського руху відіграли й дії Ставки Верховного головнокомандування. Впродовж цілого року партизани були позбавлені централізованого керівництва. Ними керували НКВС, військові ради фронтів та армій, розвідувальні органи Червоної армії, підпільні партійні комітети. Відсутність єдиного керівництва заважала постачанню партизанам зброї та боєприпасів, медикаментів, засобів зв’язку, кадрів підривників, радистів, шифрувальників тощо. Не існувало координації дій окремих партизанських загонів та з’єднань.

За рішенням ДКО від 30 травня 1942 р. при Ставці Верховного головнокомандування було створено Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР), а при Військраді Південно-Західного стратегічного напрямку – Український штаб партизанського руху (УШПР). Наприкінці червня південно-західний напрям у Ставці був ліквідований, а УШПР – перепідпорядкований ЦК КП(б)У. Начальник УШПР Т.Строкач у своєму підпорядкуванні мав представництва при військових радах фронтів та обласні партизанські штаби. Від жовтня 1942 р. місцем дислокації УШПР стала Москва. В розпорядженні штабу були потужні радіовузли, склади зброї та боєприпасів, госпіталі, транспортні літаки. При штабі почала функціонувати школа, яка готувала партизанські кадри.

Централізація управління партизанським рухом зробила його набагато дошкульнішим для окупантів. 18 серпня 1942 р. Ставка Верховного головнокомандування Німеччини видала директиву № 46, цілком присвячену йому. “Ліквідація партизанського руху, - говорилося в ній, - вимагає активних дій і найжорстокіших заходів проти всіх, хто бере участь в організації партизанських загонів або винних у підтримці партизанів”⁶⁷. Директивою предписувалося до 15 жовтня передислокувати у розпорядження командуючих окупаційними військами в рейхскомісаріатах “Остланд” і “Україна” п’ять запасних дивізій.

Не втрачала часу даремно й Ставка Верховного головнокомандування СРСР. 1 вересня 1942 р. в Кремлі відбулася нарада з керівниками українських, білоруських і російських (брянських) партизанських загонів. Обговорювалися назрілі питання постачання партизанів продовольством, спорядженням, зброєю. Для перекидання всього цього в тил противника виділявся авіапункт під командування В.Гризодубової. За підсумками наради 5 вересня було видано наказ наркома оборони “Про завдання партизанського руху”. Про захист міс-

цевого населення від окупантів у ньому не було ані слова. Партизанський рух розглядався як допоміжний до планованих військових операцій. Наказ передбачав активізацію диверсійної діяльності на комунікаціях противника шляхом підризу ешелонів з військами і боєприпасами, які просувалися з Німеччини до лінії фронту, а також залізничних і шосейних мостів. Партизани мали дезорганізовувати тил противника організацією рейдів, нападами на ворожі гарнізони, знищенням засобів зв'язку, підризом складів і баз. Важливою складовою частиною партизанського руху вважалася розвідувальна діяльність. Зміст наказу був викладений у вигляді передовиці в газеті “Правда” під назвою “За всенародний партизанський рух” від 14 листопада 1942 р. Цей номер газети був доставлений в райони дислокації партизанських загонів. Передовиця багаторазово передруковувалася партизанською пресою.

Щоб штаби партизанського руху функціонували, вони повинні були налагодити надійний і постійний радіозв'язок з загонами. Від вересня 1942 р. почав функціонувати центральний радіовузол ЦШПР. Майже одночасно прийняв на зв'язок перших кореспондентів УШПР. У спецшколі УШПР прискореними темпами готувалися сотні радистів. У партизанських з'єднаннях під командуванням С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова теж були створені “лісові академії”, в яких готувалися командири - організатори партизанських загонів, інструктори-підричники, радисти.

27 липня 1942 р. ЦШПР затвердив “Оперативний план масованого удару по комунікаціях ворога і вузлах зв'язку противника”. В цьому діяльність партизанських загонів уперше ув'язувалася з планами військових рад фронтів. На його основі УШПР розробив конкретний план бойових дій і почав його виконувати. У другому півріччі 1942 р. партизани України пустили під укіс 154 ешелони (проти 85 за перше півріччя)⁶⁸.

У жовтні 1942 р. проблеми партизанського руху в Україні двічі розглядалися центральним керівництвом – спочатку політбюро ЦК ВКП(б), а потім – ДКО. На політбюро ЦК було прийнято рішення утворити у складі ЦК КП(б)У вузький нелегальний ЦК для посилення зв'язків з підпільними організаціями і партизанськими формуваннями. Нелегальний ЦК КП(б)У поповнився керівниками найбільших партизанських формувань. На відміну від інших компартійних комітетів, цей орган не міг здійснювати функцій диктатури. Проте таким чином державна партія позначала свою присутність на окупованій території.

У постанові ДКО від 11 жовтня 1942 р. про розвиток партизанського руху в Україні вказувалося на необхідність посилення діяльності у правобережних областях, де проходили важливі комунікації противника. У зв'язку з цим була намічена передислокація ряду загонів і затверджений план глибоких рейдів партизанських з'єднань під командуванням С.Ковпака і О.Сабурова. УШПР здійснив десантування десятків організаторських груп в різні області республіки для створення нових партизанських загонів.

Велика увага надавалася пропагандистській діяльності на окупованій території. Восени 1942 р. видавалося до десятка партизанських газет тиражем від 500 до 2 тис. примірників кожна. Найбільш оперативним засобом спілкування з населенням були летючки. З'єднання С.Ковпака, О.Сабурова і О.Федорова поширювали їх десятками тисяч.

Для здійснення рейду С.Ковпак виділив п'ять загонів чисельністю в 1075

бійців, а О.Сабуров – сім загонів і дві спецгрупи (артилеристів та автоматників) в кількості 1617 бійців. Основна частина обох з'єднань, як і раніше, оперувала в лісах Сумської області. Рейд розпочався 26 жовтня 1942 р. з сіл Стара Гута і Білоусівка. Через два тижні партизани підійшли до Дніпра в районі Лоева, розгромили міський гарнізон раптовим ударом і переправилися на Правобережжя. Разом з білоруськими партизанами вони створили вільний від гарнізонів противника край, який охоплював 14 районів України і Білорусії по периметру Олевськ-Овруч-Мозир-Турів⁶⁹.

У першій половині 1943 р. у з'єднаннях і загонах, які мали зв'язок з радянським тилом, налічувалося до 30 тис. бійців⁷⁰. Вони воювали в основному у північних районах України, де були сприятливі природні умови – ліси й болота. Звідси вони здійснювали рейди на територію, яка не мала сприятливих природних умов для постійної дислокації.

Зокрема, на початку 1943 р. з'єднання під командуванням О.Федорова, І.Шушпанова і Я.Мельника здійснили рейди на Правобережжя. З'єднання під командуванням М.Наумова за два місяці пройшло з боями територію семи областей. 12 червня розпочав свій карпатський рейд С.Ковпак.

Українсько-білоруське Полісся стало справжнім партизанським краєм. Восени 1943 р. він охоплював близько тисячі сіл і хуторів з населенням до 300 тис. осіб. Поява звільнених від ворожих гарнізонів територій істотно поліпшила умови партизанської боротьби. Перш за все, це сприяло більш регулярному постачанню за допомогою авіації з радянського тилу. У 1943 р. більше половині авіаційних рейсів здійснювалося з посадкою на партизанські аеродроми. З січня до жовтня 1943 р. придана українським партизанам авіація (101-й авіаполк В.Гризодубової і окремі екіпажі 62-ї авіатранспортної дивізії) здійснила 669 вильотів в тил ворога і доставила 870 т вантажів. У партизанські загони було перекинуто 567 бійців і командирів, переважно спеціалістів міннопідривної справи⁷¹.

В липні 1943 р. ЦШПР розробив план одночасного масового знищення рейок на залізницях окупованої території, щоб паралізувати постачання ворога під час Курської битви. До цієї операції були підключені 167 партизанських загонів з Білорусії, України і чотирьох російських областей. Підрив рейок розпочався з 3 серпня і відбувався на території близько тисячі кілометрів по фронту і глибиною до 750 км.

На основних залізницях рух поїздів зупинявся на період від трьох днів до двох тижнів, а деякі магістралі не працювали впродовж місяця.

У битвах 1943 р. на радянсько-німецькому фронті, які мали вирішальний характер для всієї Другої світової війни, партизани відіграли помітну роль. Зокрема, у цьому році партизани України підірвали 3666 ешелонів з 5 тис., підірваних ними за весь період воєнних дій⁷².

В останній декаді вересня 1943 р., коли Червона армія підійшла до Дніпра, розпочався другий етап операції з руйнування ворожих комунікацій, який дістав кодову назву “Концерт”. В сумі двох операцій 3 серпня і 19 вересня партизани домоглися припинення руху поїздів на тривалий час, що істотно погіршило ситуацію німецьких військ на фронті. А всього до грудня 1943 р. було знищено 363 тис. рейок, або 2270 км одноколійного залізничного шляху⁷³.

Одразу після війни сектор інформації ЦК КП(б)У зробив спробу підрахувати всіх учасників партизанського руху в Україні – як тих, що мали безпосередній зв'язок з УШПР, так і “самодіяльних”. Підрахунки здійснювалися під керівництвом І.Слинька, який у майбутньому став відомим істориком-аграр-

ником. Була визначена підсумкова цифра: понад 200 тис. осіб в 2145 загонах і групах. Вона була обнародована у доповіді М.Хрущова на XVI з'їзді КП(б)У і стала офіційною⁷⁴. Беручи до уваги добросовісність і прискіпливість І.Слинька, а також відсутність заінтересованості у тодішніх керівників ЦК КП(б)У у перебільшенні цієї цифри, її можна вважати близькою до дійсної. Надалі, однак, під впливом нездорового суперництва з білорусами, які назвали більшу цифру (360 тис. осіб у партизанських загонах та в підпіллі), цифра учасників партизанського руху в Україні почала стрімко збільшуватися. В “нарисах історії Комуністичної партії України” (останнє видання – 1977 р.) вже повідомлялося, що на території України боротьбу з ворогом вело 3,5 тис. організацій і груп комуністичного підпілля, в яких налічувалося понад 100 тис. осіб, а також 60 з'єднань і близько 2 тис. партизанських загонів і груп, в яких об'єднувалося півмільйона осіб⁷⁵. Ці дані дійсності не відповідають.

Акт 30 червня 1941 р.

Після поглинення Західної України Радянським Союзом Організація українських націоналістів втратила старого ворога, але здобула нового, більш грізного. Під час передвоєнної радянської заходних областей кадри ОУН зазнали істотних втрат.

Радянські органи державної безпеки приділяли особливо пильну увагу бандерівцям. В одному з документів НКДБ УРСР від 31 травня 1941 р. стверджувалося, що С.Бандера “зумів підпорядкувати своєму впливові значну частину організації, яка складається в основному з молоді”⁷⁶.

Справді, чекісти мали справу переважно з бандерівцями, які складалися з сільської молоді. Члени ОУН старшого віку були в основному мельниківцями. Вони здебільшого походили з інтелігентського середовища. Українська інтелігенція знала, що несе на своїх багнетах Червона армія, і постаралася вислизнути з радянської “зони інтересів”. На території Другої Речіпосполитої, яка відійшла до німецької “зони інтересів”, залишалася деяка частка українських етнічних земель.

Добре законспіровані осередки ОУН(Б) в західних областях УРСР постраждали від сталінського терору менше, ніж інші противники радянської влади. Чисельність бандерівських бойовиків після відступу Червоної армії у червні 1941 р. перевищувала 12 тис. осіб⁷⁷.

Після 1939 р. як мельниківці, так і бандерівці дістали можливість легальної діяльності в Генеральному губернаторстві. У Кракові було утворено громадський комітет, який мав потурбуватися про українських вигнанців. Під його “дахом” оунівці розгорнули підготовчу роботу по створенню в Україні майбутніх державних структур. Вони працювали над цим завданням відособлено: бандерівці – в “Державній комісії ОУН”, мельниківці – в “Комісії державного планування”. Як ті, так й інші були переконані, що союз Гітлера і Сталіна – це тактичний крок для обох сторін, який не триватиме довго. Радянсько-німецьку війну, яка здавалася неминучою, вони розглядали як шанс для здобуття незалежності України. Українські націоналісти були переконані в тому, що нацисти сприятимуть їм у цьому.

Для такої упевненості існував достатній ґрунт. Нацисти розглядали українських націоналістів як природних союзників. Свою антипольську і антирадянську орієнтацію ОУН довела роками виснажливої боротьби. За спогадами К.Паньківського, німецька адміністрація в Польщі після звільнення у 1939 р. бо-

йовиків ОУН з тюрем дала їм можливість відпочити в найкращих санаторіях⁷⁸.

Керівник абверу адмірал В.Канаріс високо цінував досвід оунівських бойовиків та їх обізнаність з реаліями західноукраїнського регіону. Він бажав мати точні дані про розташування радянських військових частин на території західних областей України, а також кадри диверсантів, здатних після вторгнення зруйнувати систему управління цими частинами. Навесні 1941 р. у складі спецпідрозділів абвера були створені два українські батальйони – “Роланд” і “Нахтігаль”. В.Канаріс бачив в них ефективну військову силу, яка спроможна виконувати поставлені його відомству завдання. Навпаки, С.Бандера бачив в них зародок майбутньої національної армії. Обидва батальйони він називав “Дружиною українських націоналістів” (ДУН). Вважалося, що ДУН у майбутньому поповнюватиметься за рахунок допоміжної української поліції, яку в Генеральному губернаторстві почали створювати з кінця 1940 р.

З боку істориків відчувається підвищена увага до батальйонів “Роланд” і “Нахтігаль”, викликана здебільшого тим, що на чолі одного з них стояв прославлений пізніше командарм УПА Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

Природу цих воєнізованих утворень найбільш вдало визначив проф.В.Косик. Базуючись на німецьких документах, він довів, що рішення про утворення обох підрозділів було наслідком неформальної угоди, укладеної з українськими націоналістами без санкції і навіть без відома вищого керівництва Третього рейху. Генерал В.фон Браухіч і адмірал В.Канаріс, які уклали угоду, діяли в рамках власних повноважень. Вони були ключовими фігурами у верховному командуванні вермахту (ОКВ), і тому могли санкціонувати вишкіл 700 українців, розділених на два батальйони. Абвер не приєднав ці батальйони до інших військових частин і присвоїв їм не порядковий номер, як будь-якій існуючій частині, а кодові назви (“Роланд”, “Нахтігаль”)⁷⁹. Отже, для вищого керівництва рейху вони вважалися ніби не існуючими.

Безсумнівно, що В.Косик помиляється, коли твердить, що угода про утворення двох батальйонів між німецькими воєначальниками і українськими націоналістами базувалася на намірі обох сторін обхитрити одна одну. Фон Браухічу і Канарісу було байдуже, що думає Бандера. Можна твердити лише те, що Бандера мав намір використати німців і обставини війни, що наближалася, аби досягти власних цілей. При цьому він не бажав хитрувати, а розмовляв з німецькою стороною відкритим текстом, як це видно з опублікованих самим В.Косиком меморандумів ОУН, звернених до А.Гітлера.

Керівник Українського центрального комітету в Кракові В.Кубійович і голова Українського національного об’єднання в Берліні Т.Омельченко, які належали до мельниківської ОУН, звернулися в рейхсканцелярію 11 червня 1941 р. з проханням передати їх меморандум в руки Гітлера. У меморандумі вони заявляли, що знають: найближчим часом починається війна з Радянським Союзом. Вони запевняли фюрера, що українці будуть у цій війні на боці Німеччини і просили його утворити на окупованих вермахтом землях самостійну Українську державу з кордонами від гирла Дунаю на заході до Волги на північному сході і до Головного Кавказького хребта – на південному сході. Політичний устрій Української самостійної соборної держави мав бути скопійований з устрою Третього рейху. На роль провідника української нації висувався Андрій Мельник⁸⁰.

А.Мельник теж звернувся до Гітлера, причому навіть раніше (14 квітня

1941 р.). Вважаючи, що фюрер підтримає ідею українського державного утворення між Дунаєм, Волгою і Кавказьким хребтом, він просив допомоги у здійсненні примусового вселення українців на цю територію і відповідного, теж примусового виселення звідти неукраїнців: “землі, що звільнятимуться у Південній Україні, на Середньому Дону і на Нижній Волзі, будуть заселені не тільки селянами з аграрно перенаселених частин Галичини і Центральної України, але й, в основному, примусовими переселенцями, які повертатимуться із півночі Росії, та колоністами із Сибіру. Повернутись повинні, зокрема, українці із так званого “Зеленого клину” – території між Амуром, Уссурі і Тихим океаном”⁸¹.

Провід ОУН(Б) теж підготував 15 червня і передав у рейхсканцелярію 23 червня свій меморандум. На відміну від Мельника, який не мав за собою військової сили, а тому виступав у своїх документах прохачем, Бандера нічого не просив. Він розглядав українсько-німецькі відносини як союзні і попереджав: “Навіть якщо німецькі війська при вступі в Україну, звичайно, спочатку вітатимуть як визволителів, то незабаром ця ситуація може змінитися, якщо Німеччина прийде в Україну не з метою відновлення української держави і відповідними гаслами”⁸². Говорячи про те, що Німеччина вже утворила в Європі дві незалежні держави – Словаччину (1939 р.) і Хорватію (1941 р.), Бандера натякав на високий ступінь їх залежності від Третього рейху і зазначав, що українців подібна за статусом держава не задовольнила б: “Не вказуючи на різницю між країнами за їх розмірами чи за населенням, українська проблема все-таки значно важливіша, бо вирішення цієї проблеми спричинить радикальні зміни в політичній та економічній структурі європейського континенту і підніме питання, що мають міжконтинентальне значення”⁸³.

Гітлер навряд чи бачив меморандуми українських націоналістів. Зважаючи на те, що бандерівці були в західних областях України реальною силою, рейхсканцелярія передала копії меморандуму С.Бандери в ОКВ, рейхсфюреру СС Гімmlеру, Розенбергу і Ріббентропу. В.Косик знайшов реакцію на меморандум тільки у відомстві Ріббентропа.

Високий чиновник міністерства закордонних справ Гроскопф констатував, що автори меморандуму дозволяють собі давати поради Німеччині щодо майбутнього Східної Європи, “місцями в попереджувальному тоні”. Відзначалося також, що вони не заперечують можливості розв’язання проблем цієї частини континенту “тривалою військовою окупацією”, а тому наполягають на створенні Української держави, суверенної в усіх сферах, включаючи економічну. Виділяючи вимогу Бандери про створення незалежних збройних сил, які були б “гарантом німецько-українського союзу”, Гроскопф доповідав міністру: “Щоб підкреслити вимогу для України мати цю важливу і сильну позицію, меморандум стверджує, що приклад новостворених держав, таких як Словаччина і Хорватія, не може служити моделлю для Великої України”⁸⁴.

Коли Бандера передавав свій меморандум в рейхсканцелярію, його люди уже вирушали услід за вермахтом на територію України. Оперативні групи бандерівців чисельністю від 5 до 15 осіб мали, як правило, німецькі підроблені документи або дійсні перепустки служби пропаганди вермахту. Вони знали німецьку мову і намагалися співробітничати з тилловими командирами вермахту у вста-

новленні громадського порядку шляхом створення міліції і цивільної адміністрації.

Оперативні групи були первинними осередками трьох похідних груп – “Північ”, “Центр” і “Південь”. Група “Північ” мала опанувати Київську область, група “Південь” повинна була дістатися до Одеси і Криму, а група “Центр” – до Харківської області. Налагоджуючи управлінську мережу, бандерівці прагнули співробітничати з місцевими активістами, негайно включаючи їх в свої структури. Саме через це визначити точну чисельність похідних груп практично неможливо. В.Косик оцінює її в діапазоні від 3 до 5 тис. осіб, але зазначає, що інші дослідники окреслюють цей діапазон інакше – від 5 до 8 тис. осіб⁸⁵.

Червона армія покинула Львів 29 червня після багатогодинних боїв з бандерівцями, які прийшли на допомогу наступаючим частинам вермахту. 30 червня вранці кілька німецьких частин, у тому числі український батальйон “Нахтігаль” увійшли в місто. Разом з ними в місті опинилася оперативна група чисельністю в 15 осіб на чолі з Я.Стецьком, яка повинна була проголосити відновлення незалежної Української держави. Надвечір вона скликала громадські збори в будинку товариства “Просвіта” на площі Ринку.

Учасником зборів був Кость Паньківський. У своїх повоєнних спогадах він писав: “Ті збори, які пізніше названо “національними зборами”, викликали різні коментарі. Учасники критикували їх невідповідну обстановку – невеликі, темні кімнати, в яких блимали свічки; непідготовленість зборів; запрошені не знали, що має бути предметом наради; незрозумілий тоді загальові поспіх, нервовий настрій. Участь громадянства не була велика, бо людей скликано пізно, та й вечірня пора не сприяла, тому що дозволено було ходити тільки до дев’ятої години. Все ж таки було близько сотні присутніх, у тому числі представник Митрополита (А.Шептицького – авт.) – тоді ректор Духовної академії – о.доктор Йосиф Сліпий і деяке число відомих керівних людей”⁸⁶.

“Національні збори” проголосили Акт відновлення Української держави. На чолі державного правління ставав Я.Стецько. Глава держави не називався, але документ завершувався здравицею на честь провідника “Організації Українських Націоналістів і Українського Народу” Степана Бандери. Оскільки оунівці будували державу без політичних організацій, за винятком власної, було зрозуміло без слів, хто її очолює.

Уряд Я.Стецька встиг зробити дві передачі по радіо з повідомленням про утворення незалежної України – 30 червня ввечері і 1 липня вранці. На основі радіопередачі Український національний комітет у Кракові опублікував 1 липня інформаційний бюлетень.

2 липня міністерство закордонних справ Німеччини одержало лист від представника ОУН(Б) в Берліні В.Стахіва з повідомленням про створення українського уряду у Львові і призначення його, Стахіва, повноважним представником цього уряду в Німеччині⁸⁷. Одночасно штаб прибулої у Львів спецгрупи гестапо повідомив, що утворює українське і політичне самоуправління міста на противагу групі Бандери, яка організувала міліцію і магістратське бюро.

Гестапівці Львова правильно кваліфікували дії бандерівців як намір поставити німецьку владу перед dokonаними факторами. Тут же вони інформували своє берлінське начальство про те, що заходи проти групи Бандери і його особисто “знаходяться у стадії підготовки і будуть проведені якнайшвид-

ше”⁸⁸. Негайно реагувати на “доконані факти” вони не наважилися, не знаючи реакції Берліна на утворення нової держави в Європі. З одного боку, не знаходилося жодних повідомлень про можливість такої події у відкритій пресі. З другого боку, ніхто не міг подумати, що українські націоналісти здатні здійснювати кроки подібного масштабу самочинно, без санкції Берліна.

У світлі викладених вище нацистських планів перетворення України на “життєвий простір” Німеччини спроби С.Бандери створити українську державність виглядають наївно. Проте слід взяти до уваги, що ті німецькі керівники, з якими він спілкувався, не розповідали йому про плани Гітлера та його найближчого оточення. Тільки виявленням власної ініціативи Бандера міг змусити німецький уряд розкрити свої карти.

Виконуючи директиви з Берліна, німецькі функціонери у Кракові викликали на допит С.Бандеру і керівників Українського національного комітету П.Андрієвського, В.Горбового, В.Мудрого і С.Шухевича. Посилаючись на розповсюджену інформацію про спільну боротьбу вермахту і збройних сил Української держави, німці заявили, що не існує ні Української держави, ні її збройних сил: “Єдина людина, яка провадить боротьбу, це – фюрер, а українських союзників не існує. Цілком можливо, що українці особисто захоплені і відчувають себе нашими союзниками. Однак в рамках державно-правової термінології ми не союзники, ми – завойовники радянськоросійської території”⁸⁹.

Німці розцінили проголошення української самостійності як державний злочин, а ініціаторів львівської акції 30 червня назвали узурпаторами. Виходячи з цього, керівники ОУН підлягали негайному розстрілу. Проте у них знайшлися захисники в гестапо і абвері. Абверівці розраховували використовувати українських націоналістів в радянському тилу, а гестапівці – на окупованій території. Врешті-решт було визнано за доцільне обмежитися домашнім арештом С.Бандери. Останній був перевезений з Кракова в Берлін, де від нього почали вимагати, щоб він відкликав Акт 30 червня 1941 р. Бандера не погодився і заявив: “Державна самостійність України для обох сторін не підлягає дискусії”⁹⁰. Отже, провідник ОУН продовжував вважати себе стороною у переговорах.

Пропаганда бандерівцями державної незалежності України продовжувалася, поширюючись на нові території. Поліція безпеки і СД рейхскомісаріату “Україна” 15 вересня 1941 р. рапортувала в Берлін: “діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому”⁹¹.

Коли німці зрозуміли, що українські націоналісти не відступлять від ідеї національної незалежності, Бандеру звільнили з-під “почесної варти” і посадили в концтабір. Командування оперативним тилом вермахту в Україні дістало наказ заарештовувати “мандрівних пропагандистів групи Бандери”. Українські батальйони “Нахтігаль” і “Роланд” були розформовані.

25 листопада 1941 р. короткочасний флірт між нацистами і українськими націоналістами був остаточно припинений таємною інструкцією німецьких спецслужб такого змісту: “незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання у рейхскомісаріаті “Україна”, мета якого – створення незалежної

*Боротьба Української
повстанської армії
на два фронти*

України. Всі активісти руху Бандери повинні бути негайно арештовані і після ґрунтовного допиту таємно знищені як грабіжники”⁹².

Абревіатура УПА уперше виникла у зв’язку з діяльністю отамана Тараса Бульби-Боровця на Волині і в Поліссі. Узявши на озброєння методи Нестора Махна, він видав наприкінці червня 1941 р. “Наказ № 1” про створення невеликих мобільних загонів. Метою загонів були диверсії в тилах Червоної армії і збирання розвідувальної інформації з передачею її німецьким частинам. Своїм підлеглим новоявлений “батько” наказував захоплювати владу, організовувати міліцію і з синьо-жовтими прапорами урочисто зустрічати вермахт⁹³.

Бульба-Борoveць проголошував, що діє від імені уряду УНР, але його зв’язки з цією емігрантською формацією були суто символічні. У надрукованих в 1981 р. мемуарах “Армія без держави” він натякав, що одразу виявив до німців таке негативне ставлення, як і до попереднього окупанта⁹⁴. Документи, однак, спростовують це твердження. На початку липня його призначили комендантом української поліції Сарненського району, а на початку серпня 1941 р. він домігся від штабу 213-ї дивізії вермахту дозволу на сформування збройного з’єднання чисельністю в тисячу бійців⁹⁵.

Бульбівські загони діяли на Поліссі і дістали назву “Поліська січ”. Оскільки отаман мріяв створити армію і на її основі відновити УНР, він назвав свої загони Українською повстанською армією – УПА. Випущена тоді брошура з політичною програмою Поліської січі була документом маловиразним і декларативним, але мала “ударну” назву: “За що бореться УПА”.

Називаючи свою армію повстанською, Бульба-Борoveць грішив проти істини: до німецької військової адміністрації він ставився підкреслено лояльно і на її доручення очищав підконтрольну територію від решток розбитих з’єднань Червоної армії. Отже, повставати не було проти кого. Воювати з регулярними, хоча й розбитими червоноармійськими частинами бульбівцям було нелегко, і отаман поїхав до Львова просити у бандерівців старшинські кадри. Сторони не зійшлися, але деяку допомогу кадрами Бульба-Борoveць все-таки дістав – у львівських мельниківців.

Німецька цивільна адміністрація, яка прийшла на зміну військовій у листопаді 1941 р., не допускала існування самостійних національних формувань. Ті, хто бажав служити рейху, повинні були вступити в українську допоміжну поліцію під німецьким керівництвом. Бульба-Борoveць цього не бажав і розпустив свої загони. Бульбівці розійшлися по домівках, прихопивши зброю⁹⁶. Сам Бульба з невеликим загonom рейдував в лісах рівненської області, не виявляючи активності. Офіційним наказом його штабу приписки “Поліська січ” в грудні 1941 р. була знята, і за віртуальною армією отамана залишилася тільки одна назва – УПА. Проте, як свідчать учасники подій, назва “УПА” майже не вживалася. Бійців Бульби-Боровця називали бульбівцями, а в негативному звучанні – бульбашами⁹⁷.

З весни 1942 р. органи безпеки генерального округу “Волинь-Поділля” посилили репресії проти населення, яке чинило опір поставкам продовольства, вивезенню молоді в рейх і передачі найбільш родючих орних земель німецьким колоністам. Репресії спрямовувалися у першу чергу проти бульбівців, які мали досвід збройної боротьби, а часто-густо й саму зброю. В цій ситуації Т.Бульба-Борoveць прийняв рішення відродити свою армію. Починаю-

чи з квітня, вона розгорнула боротьбу з німецькими гарнізонами в обороні місцевого населення. Тепер бульбівці справді дістали моральне право називати себе повстанською армією.

Проте Бульба-Боровець й надалі вважав Німеччину потенційним союзником у боротьбі з головним ворогом – Радянським Союзом. У серпні 1942 р. він написав листа Е.Коху, в якому запропонував йому лояльно ставитися до українського населення і припинити арешти та розстріли українців⁹⁸. Зрозуміло, що репресії тільки посилювалися.

Бульбівці перешкоджали мобілізації українського населення на роботу в Німеччину, відбирали і повертали селянам реквізоване продовольство, грабували німецькі склади. Але вони підкреслено відмовлялися фізично знищувати німців. В одному з тогочасних німецьких документів стверджувалося: “До лютого 1943 р. бульбівці здійснювали напади заради забезпечення себе харчами. Не було жодного випадку покалічення службовців німецької військової поліції і солдатів вермахту. В основному вороги – поліція (українська – авт.) і цивільна адміністрація”⁹⁹.

Кілька разів з ініціативи начальника поліції безпеки і служби безпеки генерального округу “Волинь-Поділля” з Т.Бульбою-Боровцем провадилися переговори. Бульбівцям пропонували легалізуватися, перейти на службу до німецької адміністрації і розпочати спільну боротьбу з радянськими партизанами. Проте переговори завжди закінчувалися безрезультатно. Тоді німці розпочали цілеспрямоване винищення бульбівців, спонукаючи їх на дії у відповідь. У звіті командування Кам’янець-Подільського партизанського з’єднання ім.Ф.Михайлова було вказано, що “з березня 1943 р. націоналістичний рух бульбівців на Поліссі перейшов на шлях активної боротьби на два фронти – з радянськими партизанами і німцями”¹⁰⁰.

Тим часом в Поліссі і на Волині почали формуватися групи самооборони, або, як їх називали – боївки ОУН(Б). З осені 1941 р. бандерівські осередки готувалися до майбутнього повстання проти німців – збирали зброю, провадили військове навчання, заготовляли продовольство. Провід ОУН рішуче забороняв боївкам вступати у збройні сутички з німцями. М.Лебедь, який після арешту С.Бандери перебрав на себе функції керівника проводу, визнавав, що влітку 1942 р. мали місце “поодинокі збройні удари з німецьким наїзником”. Але ці сутички, як підкреслював він, “здебільшого були не голосні, щоб не виявити джерела”¹⁰¹. Бандерівці не поспішали демонструвати готовність до збройного протистояння з німецькими окупантами, сподіваючись на зміну їх політики під впливом невдач на фронті. У липні-серпні 1942 р. в західних областях поширювалося “Слово Організації українських націоналістів в першу річницю проголошення самостійності Української держави у Львові 30 червня 1941 р.”. Різко критикуючи окупаційну політику нацистів, провід ОУН(Б) зазначав, однак, у цьому документі: “Ми не ведемо сьогодні народ на барикади, не йдемо в фізичний бій з новими господарями України за здобуття території”. Причини цього пояснювалися відверто: “Нашим першим ворогом є таки Москва, байдуже чи сьогодні ще вона червона, чи завтра вже буде біла”¹⁰².

Однак довго відтягувати збройне повстання націоналістів проти окупантів виявилось неможливим. Дії гітлерівців проти місцевого населення були настільки брутальними, що стихійні спалахи народного гніву проявлялися повсюдно. На Волині – основній території, де розміщувалися націоналістичні сили,

протягом 1941-1944 рр. нацисти спалили. 97 населених пунктів – більше, ніж в будь-якому іншому регіоні України¹⁰³. Знаменним було повідомлення поліції безпеки і СД від 23 жовтня 1942 р. Вона інформувала берлінську владу про те, що боївки ОУН(Б) “щодо більшовицьких банд дотримуються доброзичливого нейтралітету” й одночасно, що “бандерівський рух зайняв різку позицію проти Німеччини, прагнучи до того, щоб всіма засобами, також шляхом збройної боротьби, домогтися незалежності України”¹⁰⁴. Внаслідок цього на території Волині і Полісся поряд з радянськими партизанами і бульбівцями почали активізуватися підрозділи ОУН(Б).

А.Кептій вважає, що одним з перших створив боївку відомий діяч визвольного руху у цьому регіоні С.Качинський (псевдо – Остап). В націоналістичній історіографії командиром “першої сотні УПА” визнається І.Перегійняк (Довбешка). Обидва підрозділи проіснували кілька місяців і загинули у перших сутичках з німцями зимою 1942-1943 рр.¹⁰⁵. Однак ці бандерівські боївки причислені до УПА заднім числом. Навесні 1943 р., як зазначено вище, саме Т.Бульба-Боровець відроджував свої військові формування під назвою “УПА”.

Як відомо, народження УПА під проводом ОУН(Б) відносять до осені 1942 р. Так вирішила Українська головна визвольна рада (УГВР) у 1947 р. в постанові “Про визнання дня 14 жовтня 1942 р. днем постанови Української Повстанчої Армії (УПА) та про встановлення цього дня святковим днем УПА”. УГВР аргументувала свою постанову таким чином: “В місяці жовтні 1942 р. на Поліссі постали перші збройні відділи, що дали початок Українській Повстанчій Армії”. Мова йшла про згадані вище боївки С.Качинського та І.Перегійняка.

Однак у 1947 р. неможливо було представити собі цілісну картину політичних і військових сил в регіоні, звідки не надходила інформація. Не можна заперечувати реальності точки відліку, обраної УГВР, але не варто погоджуватися з нею.

Зокрема, А.Кентій наводить офіційні документи ОУН за 1942-1944 рр., які суперечать позиції УГВР 1947 р. У наказах і відозвах Головної команди УПА, очолюваної в березні-листопаді 1943 р. Д.Клячківським (Клим Савур), у матеріалах III надзвичайного великого збору УПА (серпень 1943 р.), в інших документах того часу одностайно стверджується, що УПА, керована бандерівським проводом, постала навесні 1943 р. У відозві, датованій травнем 1945 р., головний командир УПА Р.Шухевич (Тарас Чупринка), звертаючись до своїх підлеглих, писав, що народ “в 1943 р. передав вам, українські повстанці, зброю в руки з наказом до останнього боронити ідею української самостійності”¹⁰⁶.

А.Кентій вважав, що у визначенні дня народження повстанської армії УГВР в 1947 р. керувалася політичними міркуваннями, а саме: потребою наголосити, що ОУН(Б) піднялася на збройну боротьбу проти німецьких окупантів ще до того, як у листопаді 1942 р. висадка союзників у Північній Африці і оточення 6-ї армії вермахту під Сталінградом створили передумови для повороту у воєнних діях на користь Об’єднаних Націй¹⁰⁷.

Так або інакше, але на зиму 1942-1943 рр. бандерівці готували збройне повстання проти німецьких окупантів. Німецькі спецслужби очікували цього і наприкінці 1942 р. здійснили превентивні арешти виявлених ними бандерівців у складі поліцейських підрозділів. Р.Шухевич уник арешту, перебуваючи у відпустці, а потім перейшов на нелегальне становище. Разом з Клячківським він звинуватив провід ОУН і “урядуючого” провідника М.Лебеда у затягуван-

ні формування збройних сил для боротьби з німецькими окупантами. На початку квітня 1943 р. Лебедь, під їх тиском, зняв з себе обов'язки “урядуючого” провідника ОУН(Б). Замість С.Бандери, який перебував у німецькому концтаборі, організацією націоналістів став керувати тріумвірат у складі Р.Шухевича, Д.Маївського і З.Матли.

На відміну від бульбівців і бандерівців, які сиділи в лісах і могли приймати самостійні рішення (у тому числі спрямовані на захист місцевого населення від окупантів), українські організації емігрантського типу зробили протилежні висновки з повороту, який окреслювався у двобої між Третім рейхом з його союзниками і Об'єднаними Націями. Лідери цих організацій стали сподіватися на те, що Гітлер зрозуміє неможливість виграти війну власними силами і дозволить їм бути колаборантами. На початку лютого 1943 р. голова Проводу українських націоналістів А.Мельник звернувся до Г.Гімmlера і В.Кейтеля з черговим проханням змінити ставлення рейху до “українського питання”, визнати “право українського народу на власне національне й державне життя та змінити режим в окупованих українських областях”. Коли б так сталося, запевняв А.Мельник начальника штабу ОКВ, то український народ “міг би виявити себе повноцінним союзником Німеччини”. Голова ПУН сподівався, що питання про організацію українських військових формувань знайде у керівників рейху “необхідне розуміння та інтерес”¹⁰⁸.

Цього разу Мельнику теж ніхто не відповів. Ніхто не збирався змінювати окупаційний режим в Україні або визнавати за українським народом право на державне життя.

Закінчилася безрезультатно й аналогічна ініціатива голови Державного центру УНР А.Лівицького. 20 лютого 1943 р. він написав листа рейхсмаршалу Г.Герінгу (в копіях – Й.Ріббентропу і А.Розенбергу) про необхідність “тотального притягнення всіх сил української нації до боротьби з московським імперіалізмом”. Були висунуті такі конкретні пропозиції: організувати українську національну армію для боротьби на німецько-радянському фронті; створити нормальний стан на території України “для усунення партизанської небезпеки в запіллі німецько-українського фронту; притягти українських селян та робітників “до активної участі у боротьбі за нову Європу під проводом Німеччини”¹⁰⁹.

У цих листах А.Мельника і А.Лівицького вражає нездатність правильно оцінити реальне становище. Трагічною помилкою цих діячів національно-визвольного руху було те, що вони оцінювали поразку Гітлера в Другій світовій війні тільки під кутом зору перемоги Сталіна. Саме через це вони готові були використати потенціал українського народу (зрозуміло, в тій мірі, в якій це залежало від них), щоб завдати поразку Об'єднаним Націям і зміцнити гітлерівський “новий порядок” в Європі. Навіть перебуваючи на відстані від подій в Україні, вона не могла не бачити того, що так робили гітлерівці. А за півтора року там не залишилося людей, позитивно настроєних до окупантів. Щоб вижити, українцям треба було боротися з ними під будь-якими прапорами – червоними або синьо-жовтими. Не розуміючи цього, лідери емігрантських організацій ставили себе у становище генералів без армії.

Безвідносно до аргументації, висунутої лідерами українських емігрантських кіл, у середовищі німецького генералітету почала визрівати думка про те, що “ця війна не може бути виграна на полях битв, але вона може

бути завершена при чесному співробітництві з визволеним населенням Радянського Союзу”¹¹⁰.

Німецький генералітет зберігав деяку свободу мислення в суспільстві, хоча й цілком підконтрольному гестапо. У перші три роки війни генерали практично добровільно припинили мислити, покладаючись на фюрера з його дивовижним даром вести вермахт від перемоги до перемоги. Але з кінця 1942 р. висадка союзників в Африці і Сталінградська битва протверезили генералів.

Радянська історіографія Великої вітчизняної війни цілком справедливо вказувала на неспівмірність Сталінграда і Ель-Аламейна. Ці битви справді порівнювати не можна. Проте висадка в Африці мала колосальне значення у перебігу Другої світової війни, якщо подивитися на неї під кутом зору глобальної стратегії, а не окремо взятої битви. Вона символізувала собою (інше слово важко підібрати внаслідок мізерного практичного значення африканського театру воєнних дій) початок нового етапу війни, тобто переддень входження збройних сил західних союзників на європейський континент. Ефект від провалу блицкригу і цілковитого краху військових зусиль Німеччини на Східному фронті після одержаних влітку 1942 р. блискучих успіхів подвоювався загрозою висадки англо-американців в Європі, тобто перспективою появи другого фронту. Плануючи напад на радянський Союз при незавершеній війні з Великою Британією, Гітлер більше за все боявся війни на два фронти. І ось тепер ця війна ставала реальністю, причому до Британської імперії з її невичерпними ресурсами приєдналися Сполучені Штати Америки – економічний монстр.

Німецькі генерали вже бачили перед собою цю тривожну перспективу, і тому задумувалися, чи не варто взяти собі союзника у вигляді “визволеного населення” Радянського Союзу. Не розуміючи суперечливості своїх міркувань, вони бажали визволити російський народ від більшовиків, а всі інші народи Радянського Союзу – від імперського гноблення Росії.

Німецькі політики у цей час вже припинили розмови про те, що на території Східної Європи не повинно бути озброєних слов’ян безвідносно до того, чи є вони друзями, чи ворогами рейху. Втратили популярність розмови про Великонімеччину і необхідний їй “лебенсraum”. Гітлер погодився на те, щоб створити військові контингенти з військовополонених і населення окупованих територій. Проте він не міг погодитися на припинення викачування звідти трудових і продовольчих ресурсів. Навпаки, необхідність тотальної мобілізації німців в ослаблений після Сталінграда вермахт диктувала активізацію зусиль відомств Заукеля і Розенберга на Сході.

Неможливість або небажання нацистів внести принципові зміни в окупаційну політику зумовили вкрай ненадійний моральний стан тих збройних формувань, які їм вдалося створити: “Русской освободительной армии” генерала О.Власова, дивізії “СС-Галичина”, “білоруської оборони”, прибалтійських і козачих частин тощо.

У військових формуваннях Німеччини зі зброєю в руках почали служити близько мільйона радянських громадян¹¹¹. Але спроби використати їх на фронті кінчалися невдачею. Вони могли виконувати лише поліцейські функції.

Дивізія “СС-Галичина” має колосальну історіографію. До створення апологетичних праць докладають руку самі ветерани-дивізійники, які й досі являють собою добре організовану спільноту у середовищі української діаспори. У 1945 р. союзники не видали їх Сталіну згідно з досягнутими у Ялті таєм-

ними домовленостями: на відміну від власівців, вони були громадянами Польщі. В радянській історіографії, яка теж приділяла цій дивізії багато уваги, педалювалися дві однаково фальшиві тези: з одного боку, “прив’язати” дивізійників до елітних частин СС (охоронних загонів), які були обґрунтовано визнані на Нюрнберзькому процесі злочинними організаціями; з другого боку, об’єднати їх з Українською повстанською армією, щоб довести генетичну спорідненість “українсько-німецьких націоналістів” з нацистами.

Ініціативу в організації дивізії “СС-Галичина” виявив губернатор Східної Галичини (дистрикту “Галичина”) О.Вехтер. 28 квітня 1943 р. він видав відповідний декрет. До організації дивізії активно підключився Український центральний комітет на чолі з В.Кубійовичем і К.Паньківським. Через багато років після війни Кубійович так обґрунтовував свої тогочасні мотиви: “Тільки в складі німецьких збройних сил могло постати регулярне, добре вишколене і озброєне велике українське з’єднання, яке при сприятливій для нас ситуації могло стати зародком української національної армії, без якої не могла б існувати українська держава. Можна було мати надію, що цією сприятливою ситуацією буде хаос, що постане на українських землях після поразки німців”¹¹².

Ми наводимо цю довгу цитату тільки тому, що викладена в ній аргументація широко використовується в апологетичних статтях і монографіях про дивізію “СС-Галичина”. Дійсність, однак, виглядала інакше. Окупація України вермахтом зробила можливою винищувальну політику нацистів щодо українського народу. Населення самої Східної Галичини, як ми вже бачили, за планом “Ост” на дві третини підлягало винищенню або депортації за Урал. Чи варто було за таких обставин посилювати вермахт українською молоддю? Зародком національної армії могли бути тільки партизанські загони, що вели боротьбу з окупаційними силами.

Дуже обережна тактика бандерівського проводу ОУН щодо німців з часом трансформувалася в тактику двофронтової боротьби – проти німців і радянських партизанів. Що саме вплинуло на цю трансформацію?

Було декілька причин, які виклав в своєму листі до брата від 2 серпня 1943 р. один з керівників ОУН(Б) В.Макар: “Повстанчу акцію на північно-західних і частково східних теренах ми мусили почати, і це не було зарано, як дехто каже, а вже і запізно. Мусили ми це робити з двох причин. Перша: терен виривався нам з рук. З однієї сторони – почали множитися отаманчики, як Бульба-Боровець, а другої сторони – червона партизанка почала заливати терен. Отож, коли б ми було не почали повстанчої акції, то не мали б що робити. Друге: ще тоді, коли ми не починали повстанчої акції, німота почала масово винищувати села... Оці дві засадничі причини нашої повстанчої акції. Є ще і третя, морального характеру. Почулися голоси: “Де ж той провід? Чому не дає зарядження бити німців?”¹¹³.

У лютому і квітні 1943 р. відбулися дві зустрічі бандерівців і бульбівців, на яких йшлося про об’єднання сил у боротьбі проти радянських партизанів і німців. Учасники переговорів дійшли висновку, що усі формування бандерівців і бульбівців мають бути об’єднані в Українську повстанську армію. Боровцю-Бульбі натякнули: якщо він визнає ОУН(Б) за “єдиний політичний центр”, то буде призначений головним командиром об’єднаної УПА¹¹⁴.

Тим часом провід ОУН(Б) почав виводити у волинські ліси підрозділи української допоміжної поліції, в тому числі з Галичини. Впродовж березня-

квітня 1943 р. від радянських партизанів надходили повідомлення до ЦК КП(Б)У і УШПР про збройні сутички з німцями загонів української допоміжної поліції та перехід її на бік ОУН(Б)¹¹⁵.

Переговори з Т.Боровцем закінчилися безрезультатно. Причин було немало, але одну з найсуттєвіших останній висловив у таких виразах: “Непорозуміння поглиблюється тим, що ви визнаєте фашистську засаду безоглядної диктатури вашої партії, а ми стоїмо на становищі кровної та духовної єдності цілого народу на засадах демократії, де всі мають рівні права і обов’язки”¹¹⁶.

Справді, бандерівці “прив’язували” створювану УПА до своєї організації подібно до того, як вермахт був цілком підпорядкований керівництву націонал-соціалістів, а Червона армія – політбюро ЦК ВКП(б). Підпорядкування збройних сил органу, в якому були б представлені різні політичні партії, вони вважали “партійщиною”. Цю “партійщину”, на думку бандерівців, належало випекти розпеченим залізом. Навпаки, бульбівці, які перебували під ідейним впливом уряду УНР в екзилі, ставили питання про створення надпартійного представницького органу, який керував би визвольним рухом. З часом й бандерівці прийшли до думки сформувати представницький орган для керівництва УПА – Українську головну визвольну раду (УГВР). Однак будь-які створювані ними демократичні структури негайно перетворювалися на свою протилежність.

У “низах” обох ОУН була зроблена спроба порозумітися через голови “верхів”. 13 травня 1943 р. у Кременецькому районі Тернопільської області зустрілися командири партизанських загонів бандерівського і мельниківського спрямування. Зустріч відбувалася за участі групи старшин Армії УНР, які опинилися по різні боки барикад. Командири бандерівських і мельниківських загонів висловилися за негайне припинення сутичок між собою, вирішили діяти спільно і проголосили, що “вони відповідають своєю честю і совістю перед українською нацією та ідеєю боротьби за Українську самостійну соборну державу”¹¹⁷. Однак далі заяв справа примирення двох фракцій Організації українських націоналістів не пішла.

20 травня 1943 р. головна команда УПА поширила прокламацію “Українці!”. Відозва закликала вступати в лави УПА, щоб знищувати “агентів більшовицького і німецького імперіалізмів”. Повідомлялося, що “український народ висилає на боротьбу за Українську самостійну соборну державу тверді лави бійців – Українську повстанську армію (УПА)”. Ворогами такої боротьби називалися “різні отаманчики-анархісти”, “недобитки всяких політичних партій, так звані мельниківці”. Вони кваліфікувалися головною командою УПА як агенти НКВС і гестапо¹¹⁸.

Пропагандистська війна між бандерівцями та іншими течіями всередині національно-визвольного руху тривала місяць-півтора. У липні-серпні раптовими ударами основні мельниківські і бульбівські формування були роззброєні. Л.Шанковський вважав, що процес “об’єднання” всіх повстанців під прапорами головної команди УПА відбувався спокійно, в цивілізованій формі, без боїв і сутичок між окремими групами¹¹⁹. Спогади сучасників цього не підтверджують. Активіст ОУН на Волині Г.Стецюк розповідав, що боївки служби безпеки і військово-польової жандармерії УОН(Б) знищували представників волинської інтелігенції, селянства, православної церкви, якщо вони опиралися об’єднанню¹²⁰.

Дізнавшись про здійснену петлюрівцями акцію, Т.Бульба-Боровець дав іншу назву збройним загонам, які залишалися в його розпорядженні: Україн-

ська народно-революційна армія (УНРА). Ця назва часто зустрічається в документах, але її реальне значення в національно-визвольній боротьбі мізерне. Військові відділи ОУН(М), які мали неофіційну назву “Оборона України”, були невеликими й до бандерівської акції. Тепер же вони зменшилися до критичного рівня і боролися не стільки з німцями, скільки з радянськими партизанами і навіть з бандерівцями. Не дивно, що вони танули на очах: юнаків, які взяли зброю і пішли в ліс, цікавила боротьба з окупантами, а не розбірки отаманів. Розібратися в тій стратегії, яку обрали А.Мельник і С.Бандера (фактично ж – провідники другого ешелону, оскільки вожді сиділи в німецькому концтаборі), рядові оунівці не могли. Вони йшли в ліс, в УПА, і тягнули за собою всіх, хто не бажав опинитися в мільйонних арміях оstarбайтерів.

У визначенні стратегії обох ОУН А.Кентій цілком слушно зробив ставку на спогадах учасників національно-визвольного руху, а не на документах, які добре збереглися. Документи були декларативними і пропагандистськими, а тому завжди мали в собі фальшувальний акцент. Спогади, якщо були щирими, показували, за що і проти кого боролися націоналістичні формації.

Аналізуючи весь спектр доступних джерел з особливим упором на спогади, А.Кентій цілком переконливо довів, що у найбільш принциповому питанні – ставленні до “московського і берлінського імперіалізмів” – розбіжностей між ОУН(Б) і ОУН(М) не існувало. Всі націоналісти були згодні з тим, що головним ворогом є російський більшовизм, і проти нього мав готуватися останній, вирішальний бій. Адже в першій половині 1943 р. уже було зрозуміло, що Червона армія повернеться. Щодо німців, то мельниківці і бандерівці однаково вважали, що їх треба бити, “але не так, начебто це був наш останній бій”. Проти німців, як казали мельниківці, “ми не могли кидати останніх резервів”¹²¹.

Однак в конкретній ситуації весни і літа 1943 р. бандерівці виявилися більшими реалістами. Мельниківський провід постійно прагнув відтягнути збройне повстання проти німців, тоді як рядові члени ОУН, на яких тиснуло населення, стояли за те, щоб розпочати боротьбу. Член військової референтури ОУН(М) І.Кедюлич під час зустрічі з військовими керівниками Дубнівського і Кременецького повітів у червні 1943 р. говорив: “Політика Організації не є за широко підняте повстання. Це лише накличе більші репресії німців на наше населення, а, з другого боку, фактично допоможе більшовикам. Ідеться і не про те, щоб менше закроеним повстанням “допомагати німцям”, але про те, щоб готуватися для дальшої боротьби, яка може затягнутися на роки. Збройне підпілля – так, але масове збройне повстання ще не на часі”¹²².

Вивчаючи ситуацію в окупованій Україні, ми бачимо, в якому жахливому становищі опинилися її громадяни. З одного боку, не можна було далі терпіти становище, за якого вони приречені були вмирати від голоду або непосильної праці на чужині. З другого боку, опір “новому порядку” означав посилення репресій. Так само створювана УПА опинялася на роздоріжжі: чи заощаджувати сили для боротьби з Червоною армією, що наближалася, чи воювати з німецькими гарнізонами в обороні мирного населення? Обидва вороги українських націоналістів боролися між собою, і обрати для боротьби тільки одного з них означало б підсилювати іншого. Тому УПА втягнулася у позбавлену воєнної логіки двофронтową боротьбу з могутніми державами.

4 квітня 1943 р. українці, які працювали в адміністративних органах рейхскомісаріату і в поліції на Волині, одержали таке попередження: “У зв’язку з тим,

що останнім часом німці своєю політичною поведінкою довели українську інтелігенцію до межі повного знищення, ОУН наказує всім вам негайно покинути свою службу у німців, надалі зв'язати свою долю з ОУН та перейти у збройне підпілля. Хто до 15 квітня ц.р. не залишить своєї посади і не вступить у контакт з ОУН, буде відданий до революційного трибуналу”¹²³.

Про мету створюваної УПА та її завдання розповідалося у згадуваній вище відозві “Українці!” від 20 травня 1943 р. У липні ц.р. з'явилося перше число часопису політвідділу УПА “До зброї!” У ньому були підсумовані перші результати двофронтної боротьби українських націоналістів. “Рання весна 1943 р., - говорилося у передовій статті часопису, - буде записана в історії України незатертими буквами, бо цієї весни український народ вступив на новий шлях боротьби з наїзниками. Тієї весни скриту революційну боротьбу перемінив він на збройну, ідею перевів у чин. Тієї ж весни створювалася Українська повстанська армія, що є виразником найвищих змагань нації, її силою, захистом та оборонцем”¹²⁴.

Антинімецьке повстання, в ході якого виникла УПА, було вимушеним обставинами, що склалися в Україні. Сили і ресурси ОУН(Б) були вкрай невеликими, а сподівання бандерівців на те, що Німеччина і СРСР виснажать себе у взаємній боротьбі, не виправдувалися. Проте оголошена у постанові III конференції ОУН(Б) (17-21 лютого 1943 р.) і схвалена III надзвичайним великим збором ОУН(Б) (21-25 серпня 1943 р.) стратегія двофронтної боротьби все-таки була реалізована.

У травні 1943 р. поблизу спаленого німцями села Кортеліси загинув шеф спецвідділів СА генерал В.Лютце. Після цього німці виділили великі сили і три місяці поспіль намагалися знищити повстанців. Коли ця воєнна кампанія зазнала невдачі, між ворогами склалося неофіційне і дуже хитке перемир'я. Причиною було небажання втрачати людей перед появою в Україні головного для обох сторін ворога – Червоної армії.

Українсько-польське протистояння

Кероване лондонським еміграційним урядом на чолі з генералом В.Сікорським польське підпілля не збиралося, подібно бандерівцям, кинути виклик німецьким окупаційним властям. Спираючись на допомогу англо-американців, польський уряд розраховував після переможного завершення Другої світової війни відновити державність польського народу, зруйновану спільними зусиллями Сталіна і Гітлера у вересні 1939 р. У поляків була перспектива, вони дивилися на майбутнє оптимістично і не бажали витрачати свої сили для боротьби з німецькими військами безпосередньо на окупованій території. Вони могли собі дозволити воювати з вермахтом в більш вигідних умовах – разом з арміями західних союзників.

У січні 1943 р. начальник ЦШПР П.Пономаренко проінформував радянське керівництво про те, що польський уряд розраховує на поразку Німеччини у війні і тому не збирається витрачати свої людські резерви на боротьбу з німцями. З цього Пономаренко робив висновок: “Польські сили зберігаються і організовуються значною мірою проти Радянського Союзу”¹²⁵.

Начальник ЦШПР мав рацію, коли казав, що головним ворогом для поляків був Радянський Союз. Кремль відстоював кордон 1939 р., тоді як уряд Сікорського погоджувався тільки на кордон, усталений Ризьким мирним договором 1921 р. Щоб означити військову присутність в західних областях України, Сікорський розпорядився тримати тут у бездіяльному стані формування

Армії Крайової (АК). Вони повинні були підняти повстання і заволодіти територією під час відступу німців і наступу Червоної армії.

На Волині АК створила на початку 1943 р. близько 100 самооборонних баз. Коли українська допоміжна поліція пішла в ліс, німецька окупаційна адміністрація замінила українців у поліцейських формуваннях поляками.

Між українцями і поляками, які жили на Волині впродовж багатьох поколінь, постійно наростало напруження. Цим користувалися не тільки німці, але й радянські партизани. Восени 1942 – навесні 1943 рр. сюди були перекинуті партизанські загони під командуванням С.Ковпака, О.Сабурова, О.Федорова, С.Руднева, а пізніше – диверсійно-розвідувальна група на чолі з полковником НКВС Д.Медведевим.

За даними відомого польського історика Р.Тожецького, вони мобілізували не менше 5 тис. бійців з числа місцевих поляків¹²⁶.

У часи народної Польщі (ПЛ) будь-яка інформація про трагічний польсько-український конфлікт, що мав місце в 1943-1944 рр., не пропускала цензурою. Тільки в кінці 80-х рр. з ініціативи ветеранської організації 27-ої Волинської піхотної дивізії АК почалися приватні опитування постраждалого цивільного населення¹²⁷.

З іншого боку, впродовж півсотні років у свідомості поляків цілеспрямовано формувався негативний образ українського націоналіста – як фашистського найманця, колабораціоніста, вбивці, гвалтівника і грабіжника. Оскільки в трагічній історії польсько-українського протистояння вистачало фактичного матеріалу для ілюстрування таких висновків, в польському суспільстві склалося вкрай негативне уявлення про антикомуністичні військово-політичні структури, які провадили в Україні тривалу безнадійну боротьбу за незалежність. На громадську думку аж до 1989 р. домінуючий вплив здійснювали книги фанатичного українофоба Е.Пруса, які видавалися величезними накладками¹²⁸.

До наведених суджень, висловлених під час обговорення на “круглому столі” в авторитетному журналі “Венж”, який мав місце у квітні 202 р., слід було б додати одне зауваження: антикомуністично налаштовані польські громадяни піддалися радянській пропаганді, яка показувала їм у кривому дзеркалі власних антикомуністів. Це свідчить про глибоку закоріненість національних пересудів, які формувалися об’єктивно. В іншому разі пропагандистські навіювання не спрацювали б.

Варто звернутися до узагальнюючого визначення волинської трагедії, поданого на цьому “круглому столі” польським журналістом А.Талагою: “Під час Другої світової війни дійшло, безсумнівно, до війни двох народних стихій, представлених різними силами. На польській стороні це була підземна армія – АК, на українській – лісова УПА. В рамках цієї війни двох стихій кожна сторона чинила військові злочини. Чинила їх АК на Хрубешувщині, чинила їх ОУН обох фракцій – бандерівської і мельниківської, чинила їх дивізія “СС-Галичина”, не кажучи вже про польську і українську поліції, які служили німцям. Здається мені, що на Волині, в рамках цієї війни двох етносів, дійшло до народовбивства, відповідальність за яке несе бандерівська ОУН. Навпаки, в інших випадках, особливо на Хрубешувщині, це була звичайна війна двох партизанських армій, під час якої обидві сторони чинили вбивства”¹²⁹.

Отже, називаючи війну двох партизанських армій на окупованій німцями території Польщі та України “війною без правил”, польський журналіст

виокремлює події на Волині, даючи їм і тільки їм інше визначення: народовбивство, тобто геноцид. Наскільки слушні його твердження.

Можна сказати апріорі, тобто без вивчення конкретного фактичного матеріалу, що під час міжнаціональних заворушень завжди більше страждає національна меншина. У передвоєнній Польщі українці були пригнобленою меншиною, але на території Волині вони становили більшість. В роки німецької окупації польська держава була знищена, внаслідок чого волинські поляки втратили силові важелі впливу на українську більшість населення. Проте взаємна недовіра і навіть ненависть в їх середовищі нікуди не зникли. Навпаки, німецька адміністрація розпалювала міжнаціональні суперечності, хоч однаково вороже ставилася до обох народів, оскільки територія їх проживання входила до німецького “лебенсраум”.

Отже, виокремлювати Волинь з цього ареалу, на якому розгортався польсько-український конфлікт, навряд чи варто. Волинські події можуть бути кваліфіковані як етнічна чистка, під час якої особливо постраждали поляки, оскільки їх кількість в цьому районі була неспівставно меншою. В інших районах (передусім, на Холмщині) більше постраждали українці. Відповідальність за етнічні чистки має нести керівництво тих політичних сил, які протистояли одна одній, оскільки прагнули відродити національну державу з включенням до неї території, що становила предмет конфлікту. Безпосередньо на території сторонами конфлікту виступали поляки, представлені силами самооборони (пізніше до них підключилися законспіровані раніше загони Армії Крайової), і українці, представлені ворогуючими між собою силами – ОУН(Б), ОУН(М), загонами Т.Бульби-Боровця. Радянські партизани, як і німецька адміністрація, у цьому конфлікті були спостерігачами. Дипломатична боротьба за визначення польського східного кордону (про яку буде йти мова пізніше) розгорталася в цей час за участю інших сторін: західні союзники Сталіна відстоювали інтереси польського лондонського уряду, який вимагав повернення кордонів Другої Речіпосполитої, а Сталін вимагав визнати приналежність західних областей України і Білорусії Радянському Союзу.

Волинські події почалися у квітні 1943 р. 21-22 квітня частини Першої групи УПА під командуванням “Дубового” (І.Литвинчука) винищили жителів польського села Іванова Долина Костопільського району Рівненської області. У травні ці самі частини здійснили ще шість акцій проти поляків. У звітах про “бойові успіхи” вказувалося, що були ліквідовані польські колонії, які співпрацювали з більшовиками і німцями¹³⁰.

Польські збройні сили не залишалися в боргу, хоч вони були явно слабшими на Волині, ніж дислоковані тут частини УПА, які діяли синхронно з силами самооборони українських сіл. У радіограмах радянських партизанських загонів, які надходили до ЦК КП(б)У, повідомлялося, що впродовж травня-червня 1943 р. польська поліція спільно з німцями знищила майже чверть українського населення Людвипольського району на Рівненщині, включаючи людей похилого віку, жінок і дітей. В донесенні секретаря Рівненського підпільного обкому КП(б)У В.Бегми від 10 липня в УШПР вказувалося: “В селі Голи Рафалівського району є сто озброєних поляків і три кулемети. Влаштовують засідки проти бульбівців, б’ють українське населення. 22 травня спалили українське село Бутейки”¹³¹.

У липні 1943 р. бандерівці поставили вимогу перед кожним польським селом, щоб його мешканці “за 48 годин вибралися за Буг або Сян – інакше

смерть!” Польське підпілля видало наказ: “Сидіти на місці, бо Польща втратить Волинь”. 11 липня відбулися напади бандерівських, мельниківських і бульбівських загонів одночасно на 167 польських поселень¹³². Польські заго-ни самооборони відповідали нескоординованими поодинокими нападами на українські поселення. З обох сторін участь у масових винищувальних акціях брали цивільні з косами і сокирами. Здавалося, що повернулися часи серед-ньовіччя. Викликана війною бруталізація населення накладалася на одвічну побутову ворожість, яка плекалася сусідськими суперечками за межу.

Покійний нині львівський науковець Ю.Киричук, якому належить одне з найбільш ґрунтовних і об’єктивних досліджень про національно-визвольний рух у західних областях України, записав у 1997 р. таку розповідь мешканки містечка Рудня Почаївська Рівненської області В.Боголуцької: “Я була заміж-ня за поляком. У нас було двоє хлопчиків – 7 і 4 років. Тільки що народилася дівчинка, яка ще лежала в колисці. 20 липня поляки вирізали хутір біля нашо-го містечка. Не пожаліли нікого. Всіх вирізали впень. Наступного дня в нашу хату зайшло п’ятеро з УПА. Дівчинку підняли з колиски, розставили ніжки, подивились, що дівчинка і поклали назад. Оскільки мама українка, її пожалі-ли. А батька і двох хлопчиків вивели на подвір’я і зарубали сокирою”¹³³.

Жахливі описи нищення польських сіл містяться й у монографіях І.Лью-шина¹³⁴. Отже, українські автори більше не уникають теми, яка замовчувала-ся і в радянські, і навіть в пострадянські часи. Розповіді про одну з найбільш темних сторінок недавнього минулого – це їх моральний обов’язок.

На жаль, наші вчені не займалися конкретними підрахунками жертв ук-раїнсько-польського протистояння. В дослідженнях польських вчених дані про жертви наводяться. Зокрема, у праці проф. В.Серчика “Історія України” вказано, що кількість жертв серед поляків доходила до 100 тис., а серед ук-раїнців – від 15 до 20 тис.осіб¹³⁵. У колективній монографії “Тигель народів”, яку видав Інститут політичних студій ПАН восени 2002 р., Б.Мотика оцінює польські жертви в діапазоні 80-100 тис., а українські – 15-20 тис.осіб¹³⁶.

Найбільш авторитетний як в Польщі, так і в Україні дослідник польсько-українських відносин під час Другої світової війни Р.Тожецький погоджував-ся з цифрою вбитих українцями поляків – від 80 до 100 тис. осіб (кількості по-леглих українців він не називає). Така цифра впливала з аналізу повідомлень делегатур і АК до польських урядових кіл. Цифру, яку називали польські на-ціоналісти (від 300 до 500 тис. осіб), він вважав неймовірно завищеною.

Не повірив Р.Тожецький і публікаціям В.Семашка і Ю.Туровського – до 100 тис. жертв тільки на Волині. Застосовувану ними методику подвірного опитування він вважав ненадійною. Коли в лютому 1945 р. В.Черчілль повідо-мив поляків у радіозверненні, що за основу східного кордону Польщі взята лі-нія Керзона, багато хто покинув Волинь. Встановити, хто загинув в етнічних чистках, а хто емігрував, практично неможливо¹³⁷.

До речі, в останніх публікаціях В.Семашка і Е.Семашко стверджуєть-ся, що на Волині з польського боку загинуло близько 35 тис. осіб, з яких до 18 тис. – із встановленими прізвищами (на їх думку, це виключно жертви УПА), а з українського боку – від 1 до 2 тис. осіб¹³⁸. Контробстеження волин-ських сіл, які були проведені вже після публікації двохтомника батька і дочки Семашків з ініціативи Інституту українознавства НАН України, засвідчують істотне перевищення кількості польських жертв цими дослідниками і відповідне

незафіксування ними кількості українських жертв.

Етнічні чистки – не таке вже й рідкісне явище в історії. Як правило, вони мають місце в країнах, охоплених анархією. Чи можна сказати, що в рейхскомісаріаті “Україна”, столиця якого знаходилася в Рівному, замість окупаційного режиму панувала анархія?

Невідомо, чому УПА і АК з рідкісною одностайністю ігнорували німецьку присутність, розгортаючи між собою міжнаціональну війну. Як показують останні дослідження українських вчених, німецький чинник у провокуванні поширення цієї війни на безборонне цивільне населення був надзвичайно різнобарвним, багатоаспектним і ефективним. Поки позбавлені державності українці і поляки сперечалися щодо того, кому повинна належати Західна Україна, нацисти працювали над створенням “тисячолітнього рейху”, який мав простягатися у південно-східному напрямі аж до Криму. Ворожнеча українців і поляків була дарунком долі для них. Всілякими провокаціями вони готували обом народам ґрунт для взаємного винищення. “Нам треба домогтися, - повчав своїх підлеглих Е.Кох, - щоб поляк при зустрічі з українцем хотів би його вбити, щоб українець, побачивши поляка, теж палав бажанням його вбити”¹³⁹.

Не наводячи конкретних фактів про режисерування окупаційною владою українсько-польської ворожнечі (вони містяться у згаданих вже монографіях І.Льюшина і Ю.Киричука), хотілося б тут процитувати уривок з наказу коменданта АК у Волинському окрузі полковника К.Бомбинського:

“Упродовж вже двох тижнів (наказ підписаний 22 квітня 1943 р.) польське населення на Волині зазнає варварського мордування, яке коять стосовно цілих родин українські різуні. Мені відома рука, котра пхає українську людність до самовбивчої боротьби проти своїх співвітчизників польської національності на спільній батьківській волинській землі. Цілком зрозуміло, хто може отримати користь від цього внутрішнього безладдя. Це німецькі окупанти, яким простіше поневолити край, коли окремі групи населення проводять між собою боротьбу”¹⁴⁰.

Окупаційна влада ліс не контролювала. Проте вона могла тримати під контролем майже кожне село, жителям якого не було куди податися – хіба що в ліс. Створення штучного безладдя являло собою один із засобів провокування міжнаціональної війни. У такій ситуації часто проявлялися найгірші людські інстинкти. На поверхню життя випливали і вільно себе почували всілякі покидьки, які не мали ні зброї, ні бажання її застосувати у чесному двобої з іншою озброєною людиною. Мордування людей часто відбувалося у найжахливіший спосіб, за допомогою сокири і коси.

Українські автори стверджують, що волинська трагедія спричинена масовими вбивствами українців (перш за все – політично впливових) польськими боївками на Холмщині. Як правило, польські автори не вбачають безпосереднього зв'язку між цими подіями. Отже, треба поглянути, що відбувалося у безпосередньому сусідстві з рейхскомісаріатом “Україна”, тобто у Польщі, більшу частину якої окупанти назвали Генеральним губернаторством, а меншу зробили частиною Німеччини.

У листопаді 1942 р. адміністрація Генерального губернаторства почала акцію виселення місцевого населення з чотирьох повітів Люблінського дистрикту, щоб заселити їх німецькими колоністами. Українських селян подекуди свідомо залишали, заселяючи їх у звільнені від поляків господарства. Окупаційна влада переслідувала цим подвійну мету: підсилити існуючий між

поляками та українцями антагонізм і створити з цих українців поліцію для охорони колоністів (чоловіки-німці, за винятком людей похилого віку, підлягали мобілізації у вермахт). Після цього польські підпільні загони Кедіву (керівництво диверсіями) почали планомірно знищувати всіх українців, які виконували адміністративно-поліцейські функції.

Починаючи від листопада 1943 р. спрямовані проти німецьких колоністів та українців дії польського підпілля набули масовості по всій території Генерального губернаторства, за винятком дистрикту “Галичина”. І.Ільюшин пов’язує це з наказом головного коменданта Армії Крайової генерала Т.Коморовського (псевдо – “Бур”) від 4 серпня 1943 р. про початок загальної “відплатної акції” за участь українців в німецьких пацифікаціях. Зокрема, на території Хрубешувського і прилеглої до неї ділянки Томашівського повітів було спалено до червня 1944 р. близько півтори сотні українських сіл, в яких мешкало до 15 тис. осіб¹⁴¹.

Як можна бачити, в основі українсько-польського конфлікту воєнної доби корінився один чинник – територія. Безпосередньо на території ця боротьба часто набувала кривавого характеру, тому що йшлося не про визначення державної приналежності регіону, а про володіння конкретною ділянкою землі, яка годувала.

У кожного з мешканців Волині була своя правда: у тих, хто тут жив завжди, у тих, чії предки прийшли з Польщі у XVI ст., і навіть у тих, кому Польська держава за безсумнівні заслуги перед нею дала ділянку землі, щоб підтримати “польськість кресів”. Соціальні фактори конфлікту були не менш вибуховими, ніж релігійні і національні. Але не слід забувати, що соціальна напруженість штучно створювалася відповідною національною політикою всіх урядів Другої Речіпосполитої. Не слід забувати також, що переслідування українців за релігійною ознакою на “східних кресах” здійснювалися не тільки екстремістськими елементами, а й місцевою адміністрацією при бездіяльності або й потуранні центрального уряду довоєнної Польщі.

Підсумовуючи своє дослідження волинської трагедії, Ю.Киричук занотував: “Спроба вияснити, хто ж перший на Волині розпочав збройну боротьбу, як правило, є безнадійною. Відповіді ніхто не дасть, навіть у Судний день”¹⁴². Це слушне зауваження, скільки б не говорили політики або вчені про “відплатні акції”. Ланцюг причинно-наслідкових зв’язків між подіями дуже довгий і потопає у пільмі віків. Можна висловити тільки жаль з приводу того, що не завжди цілком природні суперечки між сусідами своєчасно гасилися. Бували випадки, коли хтось третій здобував свою вигоду, цілком свідомо роз’ятрюючи рани у двох сусідів, аж поки вони починали виявляти стосунки між собою за допомогою підручних засобів.

Редактор журналу “Венж” проф. А.Фрішке під час виступу на згаданому вище “круглому столі” пішов у своєму аналізі причин конфлікту ще далі, ніж Ю.Киричук. “Коли кажемо про “польську сторону”, - вказував він, - то вона, так само як українська, дуже різношарова. Коли, наприклад, маємо справу з акціями, які є наслідком наказів головного командування або Волинського округу АК, то це справді польська сторона. Але маємо також справу з рядом інших дій, коли рішення робилися на локальному щаблі, приймали їх керівники якихось підрозділів. Рішення приймали законспіровані органи, і часто не відомо до кінця, хто приймав те або інше рішення”¹⁴³.

Проте навіть аналіз публічних документів тих або інших керівних осіб здатний показати (всупереч їх власним намірам) ступінь відповідальності за те, що відбувалося на волинській землі. У відозві крайового проводу ОУН(Б) від 18 травня 1943 р. Д.Клячківський звинувачував польське населення в тому, що після дезертирства української поліції в ліс поляки займають місце українців в німецькій поліції і допомагають окупантам винищувати українські села. Звернення завершувалося словами: “Поляки! Опам’ятайтеся! Повертайтеся додому. Ті, котрі зараз служать і допомагають німцям, ще можуть повернутися, але завтра буде пізно. Хто буде й надалі служити та допомагати гестапо, того не мине заслужена кара!”¹⁴⁴.

Існувала сувора заборона волинського керівництва АК, адресована всім полякам: не вступати до польських загонів допоміжної поліції, що формувалися після дезертирства української поліції. Проте немало поляків вступали в поліцію, щоб одержати зброю і помститися українцям. Безсумнівно й те, що німці використовували польських поліцаїв у своїх каральних акціях. Тут Клячківський був цілком правий.

Проте німецькі окупанти використовували й українських поліцаїв для своїх акцій, аж поки вони не втекли в ліс за розпорядженням центрального проводу ОУН(Б). Чи мав Клячківський, займаючи найвище становище у крайовому проводі ОУН, ставити перед польським населенням такий ультиматум? І.Ільюшин цілком слушно відповідав на це питання в такий спосіб: “На нашу думку, відповідальність, яка була покладена на всю місцеву польську людність за службу її окремих представників в допоміжній поліції (шукмансшафтах) об’єктивно була подібною до тої, що приписувалася в СРСР прибалтам, татарам, калмикам, чеченцям та іншим народам, які звинувачувалися в масовій колаборації з німцями”¹⁴⁵.

Обтяження колективною відповідальністю – цілком звичайна норма для тоталітарних держав і для людей з тоталітарним мисленням. Звичайно, ідеологію ОУН не можна однозначно називати фашистською, бо фашизм мав яскраво виражені національні риси. Фашизм не варто ототожнювати з будь-якими іншими тоталітарними ідеологіями, у тому числі з російським комунізмом або німецьким націонал-соціалізмом. Вистачить того, що ідеологія ОУН була тоталітарною¹⁴⁶. Виходить, що УПА теж не можна обтяжувати колективною відповідальністю за рішення, які приймалися партійними структурами і окремими політичними діячами.

Історіографічний огляд Розкриваючи тему “Україна в роки окупації”, ми вже мали нагоду зробити головне спостереження: у недалекому минулому вона була майже суцільною “білою плямою”. Відсутність головних аспектів теми в узагальнюючих працях компенсувалася підвищеною увагою до дій радянських партизанів, до праці евакуйованих з України робітників та спеціалістів, і, нарешті, до висвітлення перебігу битв на фронтах Великої Вітчизняної війни (при майже повному ігноруванні подій на інших фронтах Другої світової війни).

Без сумніву, боротьба партизанів в Україні і дії мільйонів наших співвітчизників на фронтах та в радянському тилу мали бути висвітлені широко і повно. Проте сама окупована Україна раніше залишалася поза увагою вчених, які із заavidною постійністю кожні п’ять років друкували ювілейні узагальнюючі праці про історію Великої Вітчизняної війни. Навіть у тих, хто

пережив окупацію, радянська пропагандистська машина намагалася виштовхнути з пам'яті події тих років.

Тому праця професора Сорбонни Володимира Косика “Україна і Німеччина у Другій світовій війні”, яка була надрукована у Львові в 1992 і 1993 рр., стала для українського читача справжнім откровенням. Майже всі аспекти цієї праці були йому або зовсім невідомі, або давали незвичну інтерпретацію подій. Аби читач не сумнівався в достовірності висновків, В.Косик включив у книгу майже дві сотні документів з висвітлюваних тем.

Уперше дослідження нашого співвітчизника В.Косика (народився у Дрогобичі) з'явилося в Парижі у 1986 р. французькою мовою під назвою “Націонал-соціалістична Німеччина і Україна”. Воно одразу було помічене у світовій науці, тому що в усіх попередніх дослідженнях західних або радянських авторів Україна завжди розчинялася в Радянському Союзі. Оскільки Косик вивчав події війни на території України, головною темою його дослідження став окупаційний режим. Дослідники історії Другої світової війни разом з усіма, хто цікавився цією тематикою, уперше змогли порівняти нацистський “новий порядок” у Західній і Східній Європі. Вперше вони усвідомили різницю між окупованими територіями на західних і східних кордонах гітлерівського рейху. Якщо до західних держав нацисти ставилися як до частини цивілізованого світу, в якому бажали панувати, то окуповану територію на Сході розглядали як “лебенсраум”, тобто невід'ємну частину “тисячолітнього рейху”. Українці, поляки, білоруси і представники інших народів на цій території підлягали знищенню або онімеченню.

В.Косик побудував свою книгу на матеріалах німецьких архівів, що є одночасно її перевагою і недоліком. Перевага полягала в тому, що ми уперше побачили, як нацисти ставилися до України. Автор показав, що вони завжди виділяли її з-поміж інших республік СРСР і навіть мобілізували для роботи в ній тих чиновників, які мали досвід першої окупації 1918 р. Недолік такого підходу до джерельної бази дослідження теж очевидний: він звужує поле зору.

Оскільки В.Косик не приховував своїх політичних симпатій, знайшлося немало опонентів, які піддали сумніву об'єктивність дослідження. Особливо дісталася документальному додатку до монографії, оскільки матеріали друкувалися переважно в уривках. Автору закидали, що він наводив тільки ті уривки з джерел, які відповідали його політичним уподобанням.

Спеціально для недовірливого українського читача В.Косик підготував до друку найбільш цікаві і змістовні документи з числа тих, якими користувався при написанні монографії. За допомогою науковців Львівського національного університету ім.І.Франка і Інституту української археології та джерелознавства ім.М.Грушевського НАН України він видав у Львові за 1997-2000 рр. чотиритомний збірник ретельно відібраних німецьких архівних матеріалів під назвою “Україна в другій світовій війні у документах”. Кожний документ чотиритомника друкувався двічі: у вигляді ксерокопії з архівної справи і в українському перекладі.

Користуючись цими книгами, дослідник або читач бачив фактуру самого документа з усіма зробленими чорнилами позначками його користувачів і навіть міг визначити ступінь відповідності українського перекладу оригіналу (як правило, високий, але, на нашу думку, з деякими винятками).

Проф. Михайло Коваль написав свою книгу “Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії” у 1994 р. і видав її до 50-річчя перемоги у Великій вітчизняній війні у 1995 р. Видавництво “Вища школа” не наважилося назвати її навчальним посібником, хоч рекомендувало студентам історичних факультетів. Як і книга В.Косика, вона стала одкровенням для читачів, вихованих на радянській історіографії.

М.Коваль присвятив половину обсягу критичному оглядові радянської історіографії Великої Вітчизняної війни від Сталіна до Брежнєва і визначенню місця України в подіях Другої світової війни. Друга половина його дослідження була поділена на два розділи: “На захід від лінії фронту” і “на схід від лінії фронту”. Розділ, присвячений розглядові німецького окупаційного режиму, набагато перевищував за обсягом розділ про події в радянському тилу. Все дослідження було побудоване на архівних матеріалах, у тому числі німецьких. Працю В.Косика М.Коваль знав, але майже не посилався на не.

Названі праці, а також остання (1999 р. видання) монографія М.Коваль “Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.)” й досі є основними науковими досягненнями з дослідження окупаційного періоду. Проте тепер до них “підтягнулася” когорта авторів, які присвятили свої зусилля висвітленню проблеми ОУН-УПА.

Діяльність ОУН і боротьба УПА в німецькому тилу піддавалася нищівній критиці в радянській і нестримній глорифікації в антирадянській історіографії. Й досі ця частка нашої недавньої історії по-різному сприймається українським суспільством. Адже в ньому живуть ветерани, які боролися один проти одного в лавах Червоної армії і УПА. Примирення з німцями – колишніми військовослужбовцями вермахту виявилось набагато простішим, ніж примирення співвітчизників. Це пояснюється, окрім причин суто психологічних, елементарним незнанням того, що відбувалося на території окупованої України.

Тому монографічні дослідження А.Кентія (1998-1999), Ю.Киричука (2000), І.Ільюшина (2000-2003), В.Дзьобака (2002) та деяких інших авторів поглиблюють наше розуміння проблеми ОУН-УПА. Ці книги були надруковані мізерними тиражами, але вони існують у науковому обігу, а тому справляють вплив на даліше вивчення історії України в період Другої світової війни.

¹ Hitler A. Mein Kampf. - Muenchen, 1940. - Bd.2. - S.252.

² Цит. за кн.: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Львів, 1993. - С.90.

³ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.495-496.

⁴ Цит. за кн.: Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.89.

⁵ История Украинской ССР. - Т.8. - С.87.

⁶ Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.493-494.

⁷ Там же. - С.94-95.

⁸ Там же. - С.95.

⁹ Там же. - С.512-515.

-
-
- 10 Там же. - С.534-535.
 - 11 Там же. - С.548.
 - 12 Там же. - С.514.
 - 13 Там же. - С.513-514.
 - 14 Там же. - С.513.
 - 15 Там же. - С.533.
 - 16 Там же. - С.537.
 - 17 Там же.
 - 18 Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.396-397.
 - 19 Там же. - С.397.
 - 20 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.566.
 - 21 История Украинской ССР. Том 8. - С.87.
 - 22 Круглов А.И. Энциклопедия холокоста. - К., 2000. - С.83-84.
 - 23 История Украинской ССР. Том 8. - С.94.
 - 24 Там же. - С.96.
 - 25 Там же.
 - 26 Там же. - С.97.
 - 27 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.277.
 - 28 Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.397.
 - 29 История Украинской ССР. Том 8. - С.89.
 - 30 Там же.
 - 31 Там же. - С.93.
 - 32 Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.109.
 - 33 Там же. - С.110.
 - 34 Цит. за кн.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. - К., 1999. - С.163.
 - 35 Фицпатрик Ш. Сталинские крестьяне. Социальная история Советской России в 30-е годы: деревня. - М., 2001. С.351.
 - 36 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.507.
 - 37 Там же. - С.181.
 - 38 История Украинской ССР. Том 8. - С.99-100.
 - 39 Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.114.
 - 40 Там же. - С.114-115.
 - 41 Цит. За кн.: Коваль М.В. Україна: 1939-1945. - С.115.
 - 42 Там же. - С.108.
 - 43 Там же. - С.109.
 - 44 Там же. - С.113.
 - 45 История Украинской ССР. - Т.8. - С.340-341.
 - 46 Там же. - С.340.
 - 47 Там же. - С.101.
 - 48 Нюрнбергский процесс. - Т.1. - М., 1957. - С.493.
 - 49 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.230.
 - 50 Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. - К., 1979. - С.53.
 - 51 Преступные цели - преступные средства. - М., 1963. - С.219.
 - 52 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.172, 179.
 - 53 История Украинской ССР. - Т.8. - С.342-343.
 - 54 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.180.
 - 55 История Украинской ССР. - Т.8. - С.344.
 - 56 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.183.
 - 57 Там же. - С.188.
 - 58 Там же. - С.267.
 - 59 Пономаренко П. Борьба советского народа в тылу врага // Военно-исторический журнал. - 1965, № 4. - С.33, 34.
 - 60 Строкач Т.А. Наш позывной - "свобода". - К., 1975. - С.128.
 - 61 Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1977. - С.506.
 - 62 Чайковский А.С. Невідомо війна: партизанський рух в Україні 1941-1944 рр. Мовою документів, очима історика. - К., 1994. - С.20.
 - 63 Політична історія України XX століття. - Т.4. - С.379; Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.), - С.259.
 - 64 История Украинской ССР. - Т.8. - С.154.

-
- 65 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.464.
- 66 Цит. за кн.: Мировые войны XX века. - Кн.3. - С.425.
- 67 Цит. за кн.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. - К., 1999. - С.158.
- 68 История Украинской ССР. - Т.8. - С.190.
- 69 Там же. - С.209.
- 70 Там же. - С.243.
- 71 Там же. - С.247, 361.
- 72 Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине. 1941-1944. Кн.2. - К., 1985. - С.223.
- 73 Великая Отечественная война. 1941-1945. - М., 1998. Кн.2. Перелом. - С.343.
- 74 Коваль М.В. Україна в Другій світовій і Великій вітчизняній війнах (1939-1945 рр.). - С.270.
- 75 Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1977. - С.542-543.
- 76 Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. Сб. док. Том 1. Книга вторая. М., 1995. - С.189.
- 77 Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів (1929-1941 рр.). - К., 1998. - С.158.
- 78 Паньківський Кость. Роки німецької окупації. - Нью-Йорк, Торонто, 1965. - С.145.
- 79 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.146-147.
- 80 Косик Володимир. Україна у Другій світовій війні. Збірник німецьких архівних матеріалів. - Т.1. - Львів, 1997. - С.37-38.
- 81 Там же. - С.19.
- 82 Там же. - С.63.
- 83 Там же. - С.70.
- 84 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.112-113.
- 85 Там же. - С.113.
- 86 Паньківський Кость. Від держави до комітету. - Нью-Йорк, Торонто. - 1970. - С.31.
- 87 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - С.115.
- 88 Косик Володимир. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. - Т.1. - С.92.
- 89 Там же. - С.106.
- 90 Там же. - С.217.
- 91 Косик Володимир. Україна і німеччина у Другій світовій війні. - С.529.
- 92 Там же. - С.545.
- 93 Дзьобак Володимир. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи в українсько-му русі опору (1941-1944 рр.). - К., 2002. - С.66-67.
- 94 Бульба-Боровець Т. Армія без держави. - Львів, 1993. - С.63.
- 95 Дзьобак Володимир. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи... - С.66-67.
- 96 Там же. - С.79-80.
- 97 Скорупський М. Туди, де бій за волю. К., 1992. - С.81-82.
- 98 Повстанський рух отамана Тараса Бульби-Боравця: дослідження, спогади, документи. - Рівне, 1998. - С.14-15.
- 99 Дзьобак Володимир. Тарас Бульба-Боровець і його військові підрозділи... - С.92.
- 100 Там же. - С.104.
- 101 Лебедь Микола. Українська повстанська армія. Частина 1. - Дрогобич, 1993. - С.40.
- 102 Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. - К., 1999. - С.136.
- 103 Історія застерігає. Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни. - К., 1986. - С.247.
- 104 Цит. за кн.: Кентій А.В. Нариси історії Організації українських націоналістів в 1941-1942 рр. - С.161.
- 105 Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - К., 1999. - С.9.
- 106 Там же. - С.10.
- 107 Там же.
- 108 Там же. - С.25-26.
- 109 Там же. - С.26.
- 110 Штрик-Штрикфельдт В. Против Сталина и Гитлера. Генерал Власов и Русское Освободительное Движение. - М., 1993. - С.81.
- 111 Русак А.В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР 1941-1945. - К., 1998. - С.216.
- 112 Цит. за кн.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.28.

-
- 113 Літопис Української повстанської армії. - Т.2. - С.43-44.
114 Кептій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.47.
115 Там же. - С.39.
116 Там же. - С.50.
117 Там же. - С.51.
118 Там же. - С.51-52.
119 Шанковський Л. Історія українського війська. Збройні сили сучасної доби за роки 1914-1953. - К., 1991. - С.29.
120 Стецюк Г.С. Чорні дні Волині 1941-194, або непоставлений пам'ятник. Володимир-Волинський, 1992. - С.67, 127.
121 Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.56.
122 Цит. за кн.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.56-57.
123 В обороні волі. Боротьба УПА з німецькими окупантами на Рівненщині в 1941-1944 рр. - Рівне, 1995. - С.90.
124 Цит. за кн.: Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.103-104.
125 Білас Іван. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. - Книга 2. - К., 1994. - С.360-362.
126 Torzecki Ryszard. Polacy i ukraincy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej. - Warszawa, 1993. - С.234.
127 Z Ukraincami po Yedwabnem // Wiek, 2002, № 4 (522). - S.23.
128 Там же. - С.21-22.
129 Там же. - С.31.
130 Кентій А.В. Українська повстанська армія в 1942-1943 рр. - С.226.
131 Там же. - С.227.
132 Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років XX століття. - Львів, 2000. - С.69.
133 Там же. - С.69-70.
134 Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). - К., 2000. - С.52-135; Його ж: Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні - К., 2001. - С.121-198; Його ж: Волинська трагедія 1943-1944 рр. - К., 2003. - С.167-230.
135 Serczyk Wladyslaw. Historia Ukrainy. - Wroclaw, Warszawa, Krakow, 2001. - S.340.
136 Motyka Grzegorz. Postawy wobec konfliktu polsko-ukrainskiego w latach 1939-1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygel narodów. - Warszawa, 2002. - S.282.
137 Torzecki Ryszard. Polacy i ukraincy. - S.267-268.
138 Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wolunia 1939-1945. - Т.1-2. - Warszawa, 2000, - 1440 s.
139 Цит. за кн.: Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX століття. - С.67.
140 Ільющин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. - С.149-150.
141 Там же. - С.168-174.
142 Киричук Юрій. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50-х років XX століття. - С.68-69.
143 Wiek. - 2002, № 4 (522). - S.31.
144 Ільющин І.І. ОУН-УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). - С.66.
145 Там же. - С.66-67.
146 Касьянов Георгій. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів (ОУН). Аналітичний огляд. - К., 2003. - С.27.